

עלייה והתיישבות

מפעל-הנגב – ממשדד משקם לגוף המיישב
והמפתח בנגב 1949 – 1951

חנינא פורת

מבוא

בדצמבר 1947, לאחר מפגש עם יישובי הנגב שבמצור, הטיל דוד בן-גוריון על יוסף ויץ לעמוד בראש ועדה שקיבלה את האחריות לנושאי הביטחון ולפעולה אזרחית-משקית לביצור הנגב. ד' בן-גוריון וחברי הוועדה האמינו, שעל אף המשימות הבטחוניות תוכל הוועדה במסגרת פעולתה לעסוק גם בתכנון ההתיישבות החקלאית בנגב.¹ ראשי הקרן הקיימת לישראל סברו אף הם כי הדבר ניתן, והדירקטוריון של הקק"ל הבטיח את התקציב להמשך יישומה של 'תוכנית הנגב' והתחייב לספק לאזור משאבים, מים והדרכה חקלאית.² ברם באמצע דצמבר 1948, לקראת פריסת התיישבות גדולה בנגב, הורגש צורך בגוף חדש, מעין משרד אזרחי בעל סמכויות תקציב וביצוע, שיתאם בין הגופים המיישבים. כך החליטו אפוא המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית והקרן הקיימת לישראל על הקמתו של משרד משותף חדש, בשם מפעל-הנגב, שיהיה אחראי, תוך מגע צמוד עם המתיישבים, על יישוב ופיתוח הנגב הצפוני והמערבי. מפעל-הנגב, שהוקם בבעלות משותפת לסוכנות ולקק"ל, התכוון לפתח את האזור על סמך נסיונה של הסוכנות בהקמת יישובים, תוך יישום הישגיה החקלאיים של הקק"ל ביישוב האזור עוד מימי הקמת שלושת המצפים (1943).

1. חברי ועדת-הנגב, שנתמנתה ב-20 בדצמבר: יוסף ויץ, יו"ר מחלקת הקרקעות והייצור בקרן הקיימת לישראל; יהודה חורין, המחלקה להתיישבות של הסוכנות; לוי שקולניק (אשכול) ופנחס קוולובסקי (ספיר), 'מקורות'; הלל כהן, סולל-בונה; חיים גבתי, המרכז החקלאי; יוסף רוכל (אבירד), 'ההגנה'. המנדט שקיבלה כלל: ביצור הנקודות, הבטחת קו המים, הבטחת תקינות התחבורה, אספקת מזון וציוד והמשך הפיתוח החקלאי – ראה ועדת-הנגב, 1 בינואר 1948, אצ"מ S 53/658. על הרחבת המנדט של הוועדה ראה: 10 בפברואר 1948, אצ"מ S 25/7074.
2. פרוטוקול החלטות הדירקטוריון של הקק"ל, 16 במארס 1948, אצ"מ KKL10 [להלן: דירקטוריון הקק"ל].

במפעל-הנגב הוקמו אפוא יחידות תכנון וביצוע, וראשו קיבלו סמכויות רבות בתחום חלוקת התקציבים ומועדי פעולות הפיתוח.³

עם תום הקרבות היו 21 היישובים שבנגב במצב כלכלי-חברתי קשה. על הקק"ל והמחלקה להתיישבות של הסוכנות הוטל לשקם יישובים אלה, לתת בידיהם את האמצעים המשקיים על-מנת להתרחב ולהתבסס, ובו בזמן להקים במהירות נקודות חקלאיות חדשות לאורך גבולותיה החדשים של המדינה. קברניטי המדינה ציפו מראשי מפעל-הנגב, כי הנקודות הוותיקות בנגב והנקודות החדשות שיקומו יסייעו, כמו שאר נקודות ההתיישבות בארץ, בפיוור האוכלוסייה, בייצור מזון טרי, בקליטת העולים החדשים תוך אספקת דיור ותעסוקה, בעיבוד הקרקעות הנטושות ובשמירה על הגבולות.⁴

בחצי השנה ממאי 1948 ועד דצמבר 1948 הגיעו ארצה 102,000 עולים, ובשנת 1949 עלו ארצה כ-240,000 עולים. ואכן מפברואר 1949 החל משרד מפעל-הנגב בבאר-שבע, שבראשו עמדו מתתיהו כהנוביץ' ועוזרו מיכה טלמון, גם לסייע ליישובים שניזוקו קשה עקב קרבות מלחמת השחרור וגם להכין תשתית לקליטת עולים חדשים. במהלך שנת השיקום הראשונה התגבש בקרב מומחי משרד החקלאות וראשי המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית הרעיון – שנחשב עד אז כבלתי ניתן לביצוע – להקים מושבי עולים בנגב. לאחר שהמשימה הוטלה על עובדי מפעל-הנגב, הוקם בספטמבר 1949 המושב תפוח ובדצמבר 1949 – המושב גילת. שלושה חודשים לאחר מכן הוקמו לאורך 'כביש הרעב' (חלק מכביש באר-שבע-עזה שסללו הבדווים באמצע שנות הארבעים כעבודה יזומה שסיפקו הבריטים, במגמה להציל את השבטים מהרעב שפשט בנגב עקב ה בצורת; היום הקטע שבין צומת גילת לצומת מגן) המושבים בטחה, פדונים, רגן, מסלול ופטיש.⁵

מפעל-הנגב, שעמד במרכזו מהלך זה, סקר אזורים נוספים המתאימים להתיישבות חקלאית, ובהם גם אתרים בנגב הדרומי. בשנים 1950-1951 הוקמו בנגב מושבים וקיבוצים חדשים, שנבנו במו ידיהם של העולים ובהדרכה צמודה של מפעל-הנגב. ביוזמת מחלקת העלייה של הסוכנות ובשיתוף המוסדות המיישבים הוקמה בינואר

3. י. ויץ, יומני ואגרותי לבנים, ג, רמת-גן 1965, עמ' 365 [להלן: י. ויץ, יומני]; מ' טלמון, התיישבות העולים בנגב: פרקים 1949-1959 (ראייה: הילה טל-קריספיין), באר-שבע 1979, עמ' 8; ר' ויץ וא' רוקה, 'העלייה ההמונית ומפעלי ההתיישבות החקלאית', בתוך: מ' נאור (עורך), עידן 8: עולים ומעברות 1948-1952, ירושלים תשמ"ז, עמ' 62-63.
4. אסתר אלכסנדר, 'כלכלת הקליטה בעשור הראשון למדינת ישראל', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 82; דבורה הכהן, 'התכנית ל"קליטה ישירה" של העלייה ההמונית בשנות החמישים ותוצאותיה', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 360-371.
5. ש"נ אייזנשטדט, החברה הישראלית בתמורותיה, ירושלים תשמ"ט, עמ' 305, 338-339; מ' סיקרון, 'העלייה ההמונית – ממדיה, מאפייניה והשפעותיה על מבנה אוכלוסיית ישראל', עידן 8: עולים ומעברות, עמ' 31; י. ויץ, יומני, ד, עמ' 14; מ' טלמון, 'ההתיישבות החקלאית בנגב 1949-1951', בתוך: מ' נאור (עורך), עידן 6: יישוב הנגב, 1960-1960, ירושלים תשמ"ז, עמ' 149; הנ"ל, התיישבות העולים בנגב, עמ' 17.

1951 מעברה בתל-ירוחם. המעברה אמורה הייתה לקלוט מאות משפחות עולים שיועדו לעבודה בכרייה ובחציבה באזור. על אף שהאגף לתכנון במשרד ראש הממשלה והאגף לשיכון התנגדו להקמתה כעיר-כורים וסברו כי פורנוב (דימונה) מתאימה יותר, התפתחה המעברה והייתה ברבות הימים לעיירה ירוחם. מפעל-הנגב תמך במקימי המעברה, אם כי לא היה מעורב בביצוע, באשר לא תוכננו שטחי חקלאות במקום.⁶

חברת 'מקורות' השלימה במהלך שנים אלה את שלב ב' שהוליד 50,000 מ"ק מים ליישובי הנגב, דבר שאפשר למדריכי מפעל-הנגב להרחיב את שטחי ההשקיה בקיבוצים ולכסס את המשק המושבי על פיתוח ענפי חקלאות וענפי חי כלומר, כמשק מעורב.⁷ לאחר שגלי העלייה שככו מעט, השתתפו ראשי מפעל-הנגב, שפעלו מאפריל 1951 במסגרת חדשה שנקראה 'חבל הנגב', בהכנת התוכניות הראשונות לייסוד משקים מתמחים, כמו 'כפרי הפלחה'. משקים אלה נועדו לקלוט מספר לא גדול של משפחות של חקלאים מיומנים שיהיו מסוגלים, באמצעות ציוד מודרני, לעבד אלפי דונם ולהגדיל את תוצרת הגרעינים, שהמדינה הייתה כה זקוקה לה. בה בעת התמידו מומחי מפעל-הנגב לבחון את הרעיון של הקמת כפרי-עבודה בנגב, על סמך הניסיון שנצבר בפרוודור ירושלים החל ממאוס 1950. כפרי-העבודה בתכנונו של יוסף ויץ נועדו לשמש שלב-מעבר לעולים שישבו במעברות ואמורים היו להקים בעתיד יישוב חקלאי. תחילה הועסקו העולים בשכר בטיוב ובהכשרת הקרקע עבור יישוביהם; בהמשך הם הופנו לעבודות ייעור ואחזקת מטעי הזיתים, שנשטו הבעלים הערבים. בניסיון להתאים את כפרי-העבודה לתנאי הנגב, הציעו ראשי הקק"ל ומדריכי מפעל-הנגב להעסיק את העולים באחזקת מטעי השקדים הרבים, שנמצאו נטושים בנגב הצפוני והמערבי, וזאת במקביל לבניית בתי המושבים ולהכנת קרקעותיהם. אחדים מכפרי-העבודה כונו אפוא גם בשם 'כפרי שקדים'. היותם של המתיישבים החדשים חשופים לקשיי היום-יום בנגב גרמה מאוחר יותר לראשי מפעל-הנגב להשתתף בהנחת היסודות לתכנון 'ההתיישבות האזורית' בשולי הנגב, במגמה להתגבר על קשיי הבידוד והמחסור בצידוד חקלאי.⁸

מסרת המחקר, המבוסס על חומר ארכיוני מגוון,⁹ היא להציג את פעילותו של מפעל-הנגב בשיקום ובהקמת יישובים חקלאיים על סוגיהם בשנים האמורות ולבחון

6. מ' סלמון, התיישבות העולים בנגב, עמ' 13; א' ברוצקוס, 'תכנון הנגב והקמת עיירות הפיתוח', עידן 6: יישוב הנגב, עמ' 164; דבר, 10 בינואר 1951, עמ' 1; ש' שמואלביץ, 'עם השירה הראשונה', ידיעות אחרונות, 11 בינואר 1951; אסתר אלכסנדר, 'כלכלת הקליטה, בעשור הראשון למדינת ישראל', עמ' 82.
7. סלמון, דו"ח חודשי, מפעל-הנגב, באר-שבע, מאוס-אוגוסט 1952, ארכיון טוביהו [להלן: א"ט].
8. ח' גבתי, מאה שנות התיישבות, כרך ב, חלק ג', תל-אביב תשמ"א, עמ' 33; א' בין, עלייה והתיישבות במדינת ישראל, תל-אביב 1982, עמ' 88, 100-105; א' רוקח, התיישבות כפרית בישראל, ירושלים 1978, עמ' 19.
9. כמקור עיקרי ללימוד הבעיות שעמדו בפני מפעל-הנגב שימשו הדיווחים והפרוטוקולים של

כיצד, במהלך נסיונו להגשים את מטרותיה של המדינה הצעירה - פיזור האוכלוסייה, ייצור מוון טרי, מתן דיור ותעסוקה לעולים, עיבוי הגבולות ועיבוד הקרקעות הנטושות - הפך ממשרד משקם לגוף מבצע המציע אף עקרונות חדשים לתכנון, פיתוח ויישוב הנגב. כן יבחן המחקר באיזו מידה הצליח המשרד האזורי החדש (מפעל-הנגב) להגשים את מטרות המדינה, היכן חידש והיכן הגיח יסודות להמשך ההתיישבות באזור לאורך שנות החמישים.¹⁰

גישות שונות לתכנון ההתיישבות והפיתוח החקלאי לאחר מלחמת השחרור

את ההתיישבות הציונית בנגב לאחר המלחמה ניתן לטווג כמקיימת את כללי דפוס החדירה וההתבססות של כוח לאומי מיישב באזור ספר פוליטי.¹¹ גבולו המערבי של שטח הספר המיועד לפיתוח נתחם בגבול מצרים-ישראל, וחלקו המזרחי נתחם בגבול עם ירדן. עקב כך שאפה מדינת ישראל למהר ולפתח את השטח, משום החשש לתביעת ריבונות על חלקים נרחבים בנגב מצד מדינות האזור. כוונת הפיתוח החקלאי הייתה להפגין נוכחות בשטח ולאותת למצרים ולמוסדות הבינלאומיים, כי ישראל לא תוותר על שטחי הנגב. ההתיישבות החקלאית שירתה אם כן מטרה אסטרטגית-פוליטית של המדינה הצעירה וסייעה לחיזוק הריבונות הישראלית באזור על ידי עיבוי ההיאחזויות לאורך קו הגבול ותוספת כוח אדם למרחבי הנגב.

ההנחיות שקיבלו ראשי מפעל-הנגב מקברניטי המוסדות המיישבים, לפרוס את היישובים החדשים במערב הנגב ובצפונו, התכוונו לנצל את שטחי הקרקע הנוחים יחסית להתיישבות בנגב על-מנת לקלוט באזור רבבות של חקלאים. לפני המלחמה חיזקה התנועה הציונית את האחיזה הטריטוריאלית ואת הריבונות היהודית בנגב באמצעות רכישת קרקעות ורישומן תחת הבעלות החדשה-היהודית - לאחר המלחמה

עובדיו שנרשמו מדי חודש בחודשו. השותפות בין הקק"ל למחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית הותירה מסמכים רבים, קצתם בארכיוני הקק"ל וקצתם בארכיוני המחלקה להתיישבות של הסוכנות, שנסרקו לצורך מחקר זה. חלקו של משרד החקלאות בהכנת המסגרת התכנונית הארצית, שממנה נבעו המשאבים לפיתוח הנגב, נסרק בגנוך המדינה. נמצאו מסמכים בדבר הקשר שבין התנועות המיישבות ומפעל-הנגב. גם בתיקי המרכז החקלאי ובארכיוני המשקים בנגב להשלמת התמונה נערכו פגישות וראיונות עם ותיקי מפעל-הנגב וותיקי המתיישבים באזור; בשל מעמדו המיוחד של המפעל - שותפות בין הקק"ל לסוכנות - הופנו דיווחי מ' כהנוביץ' ומכתביו לשלושה מנהלים: אשכול, י' ויץ והרצפלד; לכן מצא החוקר את כל הארכיונים שבהם נשמרו המסמכים כמתאימים במידה שווה למחקר. וראה: מ' סלמון, התיישבות העולים בנגב, עמ' 6-7.

10. א' רוקה, התיישבות כפרית בישראל, עמ' 15-17.

11. על הייחוד בהתיישבות בגבול הספר ראה: J.C. Hudson, 'Theory and Methodology in Comparative Studies', in: D. Miller & J. Stefen (eds.), *The Frontier*, University of Oklahoma 1982; H. Lammer & L. Thompson, *The Frontier in History*, New-Haven 1981.

ניסתה המדינה לתוק אחיזה זו בנגב בדרך של הקמת יישובים חדשים, פיתוח האזור, הזרמת כוח אדם והקצאת משאבים.¹²

המחלוקת שהתקיימה לפני המלחמה בקרב המוסדות המיישבים באשר לגישה הנכונה לפריסת יישובים במרחב – אם באמצעות גושים גדולים ורצופים או אם להעדיף תפיסת עמדות בשולי האזורים, במגמה לקבוע עובדות פוליטיות שישפיעו על הגבולות בעתיד – פסקה מלהתקיים.¹³ את מקומה תפסה שאלת פיתוח אזור צחיח בתנאים של אי-ודאות.

ההכרח בתכנון ארצי כולל לפיתוח הארץ וליישובה נבע מגלי העלייה הגדולים והצורך לספק להם דיור ותעסוקה מחד, ומהרס החקלאות המקומית בעקבות המלחמה והמחסור הגובר והולך במוצרי מזון מאידך. יישובם של חלק מהעולים על הקרקע עשוי היה לתת פתרון לשאלות ייצור המזון, הדיור והתעסוקה. כדי להשיג יעדים אלה בנגב, צריך היה להקים מנגנון אזורי המסוגל להתמודד עם בעיות הקמתה של התיישבות כפרית באזור שומם, מרוחק, בלתי ידוע מבחינה חקלאית וחסר מים.

מספר גופים ומוסדות פיתחו ופרסמו תוכניות ליישוב הארץ ופיתוחה ובהן, כמובן, התייחסות מיוחדת לנגב.¹⁴ האגף לתכנון, שפעל בשנת 1948 במסגרת משרד העבודה ומאוחר יותר בניהול משותף של משרד ראש הממשלה ומשרד הפנים, הציע תוכנית לפיזור האוכלוסייה ולפיתוח הארץ תוך עמידה על העקרונות הבאים: הכוונת כוח אדם והון ציבורי לפריפריה (הגליל והנגב) ומיתון קצב ההשקעות בערי מרכז הארץ; הקמת ערים חדשות באזורי הספר באמצעות הון ציבורי; סיוע בפיתוח תעשייה במושבות, בקיבוצים ובערים קטנות; שמירה על קרקע חקלאית ותכנון כל-ארצי של שימושי הקרקע; תכנון אזורי ומתן אוטונומיה בהתאם לתפיסה הרגיונליסטית. מומחי האגף התרכזו בעיקר בהכנת מדרג יישובי לנפות הארץ, באיתור השטחים עבור הערים החדשות ובתוכנית לפיזור האוכלוסייה, שהדרג המדיני המבצע אימץ במחצית שנת 1949.¹⁵

12. B. Kimmerling, *Zionism and Territory*, Berkeley 1983; וכן ראה: ח' פורת, 'מדיניות רכישת קרקעות והתיישבות בנגב ערב מלחמת העצמאות' קתדרה, 62 (סבת תשנ"ב), עמ' 123-154; הנ"ל, 'התגבשות הדרכים לרכישת קרקע בנגב ויישומה בספרי האחוזה', בתוך: רות קרק (עורכת), גאולת הקרקע בארץ-ישראל: רעיון ומעשה, ירושלים 1990, עמ' 265-289.
13. א' קלרמן, להיות עם חופשי: תמורות בקרימויות של מטרות הציונות והגשמתן הגאוגרפית, מונוגיאוגרפיה, חיפה 1987, עמ' 41-42.
14. ש' רייכמן, 'על תקפות התוכניות לתפרוסת הגאוגרפית של אוכלוסית מדינת ישראל', עיר ואזור, ד (1973), עמ' 26-43; ע' גונן, 'מי מפזרין ומי אין מפזרין – חלוצים, חלשים וחרוצים', בתוך: רות קרק וא' סלומון (עורכים), מחקרים בגאוגרפיה של ארץ-ישראל, יד, ירושלים תשנ"ד, עמ' 273-285; ג' ליפשיץ, 'ההליכי ריכוז ופיזור של אוכלוסייה – מגמות בישראל 1948-1992', שם, עמ' 250-257; א' ברוצקוס, 'תכנון כלכלי ופיזור אוכלוסיין', רבעון לכלכלה, 16 (24), ירושלים 1959.
15. א' ברוצקוס, 'התפתחות מחשבת התיכנון בישראל', עיר ואזור, 18 (1988), עמ' 98-106 [להלן: א' ברוצקוס, 'מחשבת התיכנון'].

במהלך שנת 1950-1951 גיבש האדריכל אריה שרון, ראש האגף לתכנון, הצעה שביקשה לחלק את הארץ ל-24 נפות, מהן שלוש בנגב (באר-שבע, סדום ואילת), הכוללות הקמת ערים חדשות – ערי מדרג – בנות 5,000 תושבים: חֶלְסָה, עוגיה, ביר-משאש, ראס-זווינה, ראס-זמאן ואילת.¹⁶ על פי תוכניתו, על הכפרים והמושבים שיקומו בנגב יהיה לספק את התוצרת החקלאית עבור אוכלוסיית ערי המדרג – שהיו אמורות להיות חוליית ביניים בין העיר הגדולה בת עשרות אלפי התושבים ובין התא הכפרי. רעיון זה נשען על הקביעה, כי על ההתיישבות החקלאית החדשה להתבסס על גידולים אקסטנסיביים באזורים המרוחקים של המדינה, בעיקר בנגב ובגליל ובאזורים שבהם הקרקע היא בירי המדינה. המתכנן אליעזר ברוצקוס הגיש אפוא הצעה למיקום מרכזים עירוניים אזוריים בנגב הצפוני, שהתבססה על תוכנית קודמת של המחלקה להתיישבות בסוכנות. במפתו סומנו המרכזים העירוניים האזוריים החדשים: סמוך לבריר (שדרות), סמוך לעימארה (אופקים), ליד מוחרקה (נתיבות) ובכורנוב (דימונה).¹⁷ באגף לתכנון לא המליצו על הקמת עשרות נקודות חקלאיות בנגב, כפי שתבעו ראשי התנועות המיישבות, בשל המחסור במים, ומשום שלא האמינו כי ניתן לספק תוצרת חקלאית בתנאי הקרקע והאקלים המדבריים.

באביב שנת 1950 פרסמה המחלקה להתיישבות של הסוכנות תוכנית בשם 'יישובה של הארץ', שהתקבלה על דעת משרד החקלאות ושהתוותה את עקרונות הפיתוח וההתיישבות בארץ לחמש שנים. בהנחה שאוכלוסיית ישראל תגיע בתשי"ד ל-2 מיליון נפש, שאפו המתכננים להקים עד אז כ-400 יישובים חדשים ברחבי הארץ, ומתוכם כ-200 נקודות חקלאיות חדשות בנגב. מבחינת סוגי המשקים החקלאיים, הארץ חולקה ל-22 אזורים גיאוגרפיים. לגבי הנגב הצפוני הוצע לבסס את הנקודות החקלאיות על שני סוגי משק: האחד, משק שלחין בן 65 דונם ליחידה; והשני, משק בעל, על שטח של 105 דונם, הנזקק לכמויות מים זעירות. במשקי הבעל, שיוקמו דרומה לבאר-שבע, תעובד הקרקע בשיטת 'הפלחה החרבה' (שיטה המנצלת את מי המשקעים בהתאם למחזור גידולים תלת שנתי) ויינטעו מטעי זיתים ושקדים. המתכננים, שהושפעו מעמדתם האידיאולוגית בדבר עליונות ההתיישבות הכפרית, ביקשו להגדיל את מספר המתפרנסים בחקלאות לשיעור גבוה מהקיים ולהביאו עד ליותר מ-25% מכלל האוכלוסייה.¹⁸

16. ג"מ, חטיבה 43, מכלים: (13) ג'341/ג', (12341) ג'5391/ג', (200/0470) ג'5463/ג', (56391) ג'5525/ג'; ש' רייכמן ומ' יהואי, פרקים בתולדות התיכנון הפיסי בישראל: סקר פיסייזום, 1948-1956, א, ירושלים 1984, עמ' 45-51, 67; י' ורדימון, 'האירגון האדמיניסטרטיבי של הנגב', בתוך: א' שמואלי ו' גרדוס (עורכים), ארץ הנגב: אדם ומדבר, ב, תל-אביב תשל"ט, עמ' 487 [להלן: ארץ הנגב].

17. בין עם למולדת: קובץ לזכרו של אברהם כ"ץ, ירושלים תשמ"ו, עמ' 81-89; א' אפרת, עירות הפיתוח בישראל: עבר או עתיד?, תל-אביב 1987, עמ' 13-17; א' ברוצקוס, 'תכנון הנגב והקמת עירות הפיתוח', עמ' 159-160.

18. ר' ויץ, 'יישובה של הארץ – הצעת פיתוח', הסוכנות היהודית, המחלקה להתיישבות, ירושלים, יולי 1950; תוכנית משרד החקלאות, סיכום הצעות לפיתוח חקלאי תשי" –

מפעל-הנגב – משקם יישובי הנגב

נבדוק עתה, כיצד התמודד מפעל-הנגב עם משימות השיקום והפיתוח שהוטלו עליו מטעם הסוכנות היהודית ומשרדי הממשלה. ראשית יש לזהות את נקודת החיבור בין הגופים שפעלו בנגב לפני דצמבר 1948 (הקרן הקיימת לישראל, המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, המרכז החקלאי והתנועות הקיבוציות) לבין הקמת מפעל-הנגב, כמנגנון המאחד את כל הגופים. בפברואר 1948 הציג יוסף ויץ בפני הדירקטוריון של הקק"ל את מצבם הקשה של היישובים בנגב ואת החשיבות בהקמת גוף ביצועי לביטוסם. הוא דיווח כי באזור קיימות 19 נקודות חקלאיות, המעבדות שטח של 100,000 דונם. קו-המים, הנמשך לאורך 180 ק"מ, קבע יי ויץ בצער, חשוף עדיין לפגיעה והתנכלות. כדי לשמור על 'היש הזה', תבע יי ויץ שהקק"ל תתקצב כמחצית מן העלות של פיתוח הנגב.²⁴ כן ביקש ויץ מהדירקטוריון לאשר תקציב של 2.5 מיליון ל"י להקמת שלושה אתרים בנגב הצפוני ומחנה בנגב הדרומי. הדירקטוריון שוכנע, כי יש מקום לאחד את הפעילות ההתיישבותית באזור ולמנוע כפילויות, וביקש לצרף לוויץ נציג מהמחלקה להתיישבות של הסוכנות, נציג מחברת 'מקורות' ונציג מ'ההגנה'. יו"ר הנהלת הסוכנות דוד בן-גוריון, שהשתתף בישיבה, ביקש מהנהלת הקק"ל להמשיך ברכישת קרקע על אף המלחמה, והעריך את נכונותה של הקק"ל לקחת על עצמה את ההוצאות הקשורות בפיתוח הנגב. קבוצת עבודה זו, שנהנתה מידע חקלאי, תקציבים וקשרים עם ראשי המדינה, מסוגלת הייתה, לאחר שהחלט על הקמת משרד אזורי להתיישבות, לארגן את פעולות הסקר, הפיתוח וההתיישבות תחת הגג החדש של מפעל-הנגב.²⁵

ככנס נציגי יישובי הנגב, שנערך בכאר-שבע בנוכחות שר החקלאות אהרון ציזלינג, העלו באי-הכוח היישובים את דרישותיהם ממוסדות הממשלה. מפעל-הנגב נכח על עובדיו, ככונה לשמוע על מצוקות המתיישבים. נציגי רביבים, משמר-הנגב, שובל, נירים, סעד, צאלים, חצרים, ניר-עם, תקומה, חלוצה ושדה-עקיבא תבעו את שיקום יישוביהם, שעמדו בבדידות במשך כל תקופת המלחמה וכעת עוברים משברים חברתיים ועויבות לרוב. לדעת המתיישבים, היה על מפעל-הנגב להתחיל מיד בבניית הנקודות ולהכין תשתית חקלאית. הנציגים לא גרסו הקמת מאות נקודות חקלאיות חדשות בנגב, גם משום שהכירו את קשיי השטח והחקלאות וגם משום

הגיאוגרפית-יישובית של בן-גוריון להתיישבות בנגב ולפיתוחו בשנות המדינה הראשונות שלאחר המלחמה; עיונים בתקומת ישראל, 3 (1993), עמ' 114-143 (להלן: ח' פורת, 'תרומת התפיסה הגיאוגרפית-יישובית של בן-גוריון'); החלטות הממשלה בפרוטוקול מיום 4 באוקטובר 1949, אצ"מ, מדינת ישראל, משרדי הממשלה; וכן מסקנות הממשלה בעקבות ביקורה בראשות בן-גוריון באילת, שם הוחלט להעניק לרשות ועדת-הנגב של צ"ויק כ-400,000 ל"י מתקציב הפיתוח וכן תקציב לתיקון דרכים, הקמת שדה-תעופה, ביצוע סקרים, מחקרים, נסיונות חקלאיים וקידוח בארות, שם, 6 בדצמבר 1949.

24. דירקטוריון הקק"ל, 3 בפברואר 1948.

25. דירקטוריון הקק"ל, 16 במארס 1948; דירקטוריון הקק"ל, 7 בדצמבר 1948.

שחששו כי המשאבים להעלאת נקודות חדשות יבואו על חשבון שיקום משקיהם. ציזולניג ואשכול ביקשו מהמתיישבים קצת אורך רוח, ואילו אברהם הרצפלד ויוסף ויץ שוב ארגו את הלום הנגב, יישובו המהיר והקמת 120 נקודות חקלאיות חדשות בתוך שנים ספורות.²⁶

לאחר מספר חודשי עבודה סקר יו"ר מפעל-הנגב, מתתיהו כהנוביץ', בפני הקק"ל והמחלקה להתיישבות את המצב בנגב. הוא הגדיר את פעולות התכנון והקמת תעשייה ועירה במשקים המבודדים כפעולות שיקום הכרחיות. באותה ישיבה הוצע לסלול כביש בין נירים לבארות-יצחק, במגמה לספק תעסוקה למתיישבים ולאפשר למוסדות להקטין את 'דמי האחזקה' המשולמים ליישובים בשל חוסר העבודה שם. עוד נמסר, כי מפעל-הנגב עושה מאמצים לאכלס במהירות את היישובים שנעזבו במלחמה ולשקם מבחינה חברתית את בית-אשל ונבטים.²⁷ שיקום המשקים והחזרתם לחיים תקינים היו לתפקיד החשוב ביותר של מפעל-הנגב באמצע שנת 1949. בדו"ח מפורט שהגיש מ' כהנוביץ' הודגש:

לאחר תקופת עמידה בהתפתחות המשקים עקב המלחמה, חל שיפור ניכר עם חידוש העבודה ההתיישבותית בנגב. מבחינה חקלאית, הספקת מים, הקמת בתי מלאכה, ומפעלים וגם מבחינת ציוד המשקים במכונות חקלאיות. יש לציין כי הודות לשנה הגשומה מובטחים למשקים כמו נירעם, שדה עקיבא, דורות, דוחמה, שובל, ומשמר הנגב יכולים יפים בשדות החציר, בחיטה ושעורה. הודות לאפשרות הכספית שניתנה באופן שיטתי בהתחלת פעילותינו, התחלנו בהקמת רפתות ולולים לצרכי בית, גני-ירקות, וציוד המשקים בבתי מלאכה לצרכי בית ובמפעלים לעבודת חוץ אשר זה (יחד עם התקדמות התיכנון ובנין הנקודות) שיפר במידה מסויימת את מצב התעסוקה ברוב המקומות ופעולה זו הרימה את מצב הרוח הידוד ששרר בקרב המשקים.²⁸

בדצמבר 1949 הכין מ' כהנוביץ' דין וחשבון לסיכום שנת פעילות ראשונה בנגב. מנגנון המשרד כלל אז כעשרים מדריכים ועובדים, שסייעו בהקמת 12 יישובים חדשים, ובכך הגיע מספר היישובים בנגב ל-26. יישובים אלה התחלקו לעשרים קיבוצים ושישה מושבים. מבין ששת המושבים הוקמו שניים בידי עולים חדשים. יש בתוכנית מפעל-הנגב, נאמר בדו"ח, להקים בשנה הקרובה, בסיוע תנועת המושבים, 12 מושבי עובדים חדשים בנגב, נוסף על ההתיישבות החלוצית הרגילה. הדו"ח קבע

26. דין וחשבון, כינוס נציגי היישובים בנגב, 24 בפברואר 1949, אצ"מ A 246/33

27. סיכום דיוני הנהלת המחלקה להתיישבות עם הקק"ל ונציגי מפעל-הנגב, 20 במארס 1949, את"ה, חטיבה IV-235, תיק 2180/746 (ג).

28. מתתיהו כהנוביץ', דו"ח על מפעל-הנגב, 10 במאי 1949, את"ה, חטיבה IV-235, תיק 2180 (ג).

כי מתוך תקציב שנתי של 966,000 ל"י הוציאו במפעל-הנגב על פעולות השיקום, הקמת הנקודות החדשות, הנסיונות החקלאיים וההדרכה – כ-695,000 ל"י. כהנוביץ' סיכם את השינוי שחל בנגב בעקבות פעולת המשרד במהלך שנה זו:

בראשית פעולתם מצאו עובדי מפעל הנגב את מתיישבי הנגב במצב רוח של דכאון. הסיבות לכך מובנות. מיטב חברים מיושבי הנגב נפלו במלחמה, עקב המלחמה היו הישובים מנותקים ממשפחותיהם וילדיהם, כל פעולה משקית לא נעשתה בזמן הזה ואף עם שוך הקרבות, לא היתה בהירות ביחס לעתיד המשק. והיתה עיפות רבה בקרב התושבים לאחר תקופה כה ארוכה של עמידה עקשנית. היה הכרח בהידוש פעולת ההתיישבות בנגב בתנופה רבה; ביצירת תעסוקה במשק במקום תשלום 'דמי אחזקה' לקיום המתיישבים; בעידוד הגופים הקיימים ובתוספת רבה של גופים חדשים. בזה עסק מפעל הנגב עם חבר עובדיו במשך השנה שחלפה.²⁹

על המנגנון החדש שהוקם במשך השנה הראשונה הוטלו, ללא הכנה מספיקה, משימות תכנון וביצוע של התיישבות חקלאית מידית בנגב הצפוני והמערבי, על פי מגמות הפיתוח הארציות, שרבות מהן הוכנו ולוטשו בידי ראשי המפעל ושותפיו, וביניהם ל' אשכול, י' ויץ וא' הרצפלד.

פיזור האוכלוסייה באמצעות הקמת נקודות חדשות

במפעל-הנגב ניסו לממש את עקרון פיזור האוכלוסייה באופן שהתפרוסת הגיאוגרפית של הנקודות החקלאיות החדשות בנגב תמוקם לאורך צירי התנועה המרכזיים, לאורך קו-המים, במרכזי השטחים הניתנים לעיבוד מכני, בעורפה של העיר באר-שבע ולאורך הגבולות.

באביב 1949 טענו עדיין ראשי מפעל-הנגב, כי ההתיישבות הקיבוצית היא היחידה המתאימה לקשיי הנגב, ובשל מחסור בכוח אדם מיומן הציעו תוכנית התיישבות מצומצמת, שעיקרה שיקום הישובים הקיימים והקמת חוות נסיונות. בקיץ 1949 השתנתה התמונה. לאור תביעותיו הבלתי פוסקות של אשכול, שהפעולה ההתיישבותית תענה על הצורך בפיזור האוכלוסייה ותוציא את תושבי המעברות שבמרכז הארץ אל שטחי הספר, החלו בוחנים במפעל-הנגב תוכניות להקמת מושבי עולים ומתן פתרונות חקלאיים לאלפי משפחות בנגב. ראשי מפעל-הנגב היו מודעים לוויכוחים שניטשו במהלך 1949 בתנועת המושבים ובמרכז החקלאי בדבר הקמת מושבי עולים ופיזורם ברחבי הארץ ובנגב. א' הרצפלד, שעמד בראש המרכז החקלאי, גרס שאכן יש להקים מושבי עולים ולמקם אותם בספר, אך רק לאחר תקופת מעבר מתאימה, שבמהלכה יוכשרו העולים לחיי חקלאות. חברים נוספים מהמרכז החקלאי

29. כהנוביץ', סיכום שנה לפעולות מפעל-הנגב, באר-שבע, דצמבר 1949, עמ' 1-2.

תמכו בגישתו, ואף הציעו להקים לצורך זה מתנות-הכשרה ליד המושבים והקיבוצים הוותיקים. המרכז החקלאי, שהושפע מעמדת התנועות הקיבוציות המיישבות, קבע כי המתיישבים החדשים יתגוררו שנים אחדות במחנות-ההכשרה ויועסקו כפועלים שכירים בפיתוח חקלאי, בפיקוחם ובהדרכתם של מתיישבים מהמושבים והקיבוצים. רק לאחר הכשרה זו יאורגנו העולים למושב ותאותר עבורם משבצת קרקע. הרצפליד חסר הסבלנות הציע להקים לאלתר כמאה מתנות-הכשרה בסמוך ליישובים הוותיקים. במרכז החקלאי ראו בדרך זו הבטחה, שההתיישבות תימשך לפי השיטות הקלאסיות של ההתיישבות בתקופת טרום-המדינה, והתנועות הקיבוציות יבטיחו לעצמן שליטה מסוימת במשאבי כוח האדם ובקרקעות המיועדות למושבים החדשים.³⁰

שיקולי הביטחון תרמו לעיצוב הפריסה הגיאוגרפית של הנקודות החדשות, בעיקר בדרום הנגב ובגבול מצרים. סיור שערכו מדריכי מפעל-הנגב בלוויית נציגי המוסדות המיישבים ב'19-20 בפברואר 1950 נועד לקבוע את אתרי ההתיישבות לנקודות חדשות בנגב. מפקדי הצבא היו מודעים לתביעתו של בן-גוריון, כי בטווח עשרה קילומטרים מהגבול יש להקים רק היאחזויות צבאיות. כך טען אפוא נציג הצבא שהשתתף בסיור, כי את ח'נ'לה (מקום מושבו הראשון של קיבוץ ע'לומים) וחלוצה יש להעביר ממקומן בשל הנחיתות הצבאית של המישור שעליו הוקמו. הצבא היה מעוניין ב'סגירת שטחים פרוצים' ודרש מהמוסדות למקם את אתרי הנקודות החדשות לאורך צירי התנועה. נציגי התנועות המיישבות הסכימו עם עקרון פיזור האוכלוסייה, אך לא הסכימו עם קביעת הצבא, שדרשו תקציבים גדולים. הם ביקשו לזרז את הקמת יישובי הקבע באתריהם ולהבטיח את הזרמת כמויות המים הדרושות.³¹

לגבי מיקומן של מספר נקודות התעורר ויכוח חריף בין רענן ויץ, מזכיר המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, לבין אליהו אורן, נציג הצבא. ר' ויץ דרש להקים את תל-ג'מ'ה (רעים) ומפלסים באזור המוקף קרקעות הניתנות לעיבוד, גם אם אין במיקום יתרון אסטרטגי. נציג צה"ל התנגד בחריפות, וביקש להקים את הנקודות כך שישרתו את האינטרס האסטרטגי, בלא להתחשב בסיכוייהן החקלאיים. במסדרונות פיקוד דרום ואף במשרדי הממשלה הוסכם, כי על השיקול הבטחוני להכריע בסופו של דבר, לאחר בדיקה מדוקדקת של האלטרנטיבות, את מיקום הנקודה החדשה.³² למרות שהמשקים הוותיקים הסתייגו מהקמת עשרות נקודות חדשות בנגב, הבינו חבריהם כי תוספת יישובי עולים תוציא אותם מבידודם. בינואר 1950 היו מ' כהנוביץ' וחבר עוזריו ממפעל-הנגב, בתמיכת המרכז החקלאי, טרודים בהכנת

30. ר' ויץ למפעל-הנגב, 4 באפריל 1949, אצ"מ S 15/9582; ל' אשכול, כחבלי התנחלות, עמ' 213-215; ר' ויץ וא' רוקח, 'העלייה ההמונית ומפעלי ההתיישבות החקלאית', עמ' 57.

31. ר' בן-גוריון, יומן המלחמה (עורכים: ג' ריבלין וא' אורן), ג, תל-אביב 1982, עמ' 902; דו"ח סיור לקביעת אתרים לנקודות חדשות בנגב, 19-20 בפברואר 1950, את"ה, חטיבה IV-235, תיק 746.

32. ר' ויץ ל' אשל, 4 בספטמבר 1949, את"ה, שם.

תוכנית איתור להקמת קיבוצים ומושבים חדשים בנגב המערבי. הוצעה תוכנית פריסה חדשה, אשר מחד לא צופפה את הקיבוצים, כפי שתבעה מחלקת ההתיישבות של הסוכנות, אך מאידך שרטטה מפת התיישבות עבור המושבים ותחנות הניסיון החקלאיות במרחק של לא יותר מקילומטרים אחדים ממרכז יישוב אחד למשנהו. היה זה אחד הלקחים החשובים שנלמדו מהקמת המושבים תפרח וגילת.³³

במשלה הוחלט, במסגרת פיזור האוכלוסייה ובשל חוסר האונים מול הגידול במספר העולים, להקים מעברות גם בנגב, במגמה להופכן במהירות למרכזי דיור ועבודה. מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית, בראשותו של גיורא יוספטל, התלה ממחצית שנת 1950 באיתור שטחים עבור מעברות ברחבי הארץ. האיתור נעשה תוך תיאום עם האגף לתכנון, ואף הוצע להקים את המעברות במספר מקומות בשטחים שיועדו להקמת הערים החדשות.³⁴

במפעל-הנגב הוחלט להקים מעברה באתר 'מבטחים', שנעזב במלחמת השחרור, אשר תקלוט בשלב הראשון כמה מאות משפחות, שפרנסתן תהיה על קטיף מטעי השקדים באזור. כהנוביץ' דיווח, כי מקצת תושבי המעברה ומתיישיבי חמישה יישובים חדשים אחרים באזור יועסקו בייצור לאורך הגבול המערבי, מנחביר (בארי) עד חרבת-מעין (מגן), והודיע כי קיבוצי האזור הבטיחו לסייע למעברה.³⁵ הצעה בדבר הקמת שתי מעברות נוספות, בחלוצה וברמת הנגב, החלה להתגבש, אם כי נראתה לעובדי מפעל-הנגב בשלב זה כבלתי ניתנת לביצוע. לאחר מכן, בשנת 1951, הוקמה מעברה בשדרות, שנקראה תחילה מעברת גבים-דורות.³⁶ מכל מקום, העובדה ששני המושבים הראשונים שהוקמו בשלהי 1949 נאחזו בקרקע עודדה את המתכננים להציע נקודות התיישבות נוספות, שייצעו בפיזור אוכלוסיית העולים. ואכן עד קיץ 1951 הקים מפעל-הנגב עשרה מושבים חדשים, שבהם היו והתפרנסו 832 ראשי משפחות.³⁷

אם נשווה בין תוכניות פיזור האוכלוסייה של האגף לתכנון לבין הגשמת עיקרון זה בפועל על ידי מפעל-הנגב, יסתבר כי קטע מתוכנית האגף לתכנון אכן בוצע, והוא - הקמת מושבי עולים וקיבוצים לאורך הגבולות ובשטחים הניתנים לניצול חקלאי; תוכנית האגף להקים מעברות ליד מרכזים עירוניים הוגשמה בחלקה; במפעל-הנגב הוצעו למקם את המעברות בקרבת מקורות פרנסה חקלאיים, שכן

33. כהנוביץ' לוועדת התכנון המשותפת, 12 בינואר 1950, את"ה, חטיבה VI-235, תיק 661; פרוטוקול משיבת חבר העובדים של מפעל-הנגב, 31 במארס 1950, אצ"מ KKL 5/18145

34. א' ברזקוס, 'התפתחות מחשבת התכנון בישראל' עמ' 103.

35. פרוטוקול משיבת חבר העובדים של מפעל-הנגב, 12 ביוני 1950, אצ"מ KKL 5/18146;

כהנוביץ' ל"י ויץ, סיכום סיור במטעי השקדים, 15 ביוני 1950, אצ"מ S 15/8770; פרוטוקול משיבת חבר העובדים של מפעל-הנגב, 19 ביוני 1950, אצ"מ KKL 5/18146.

36. א' ברלר, 'שדרות - התפתחות כלכלית חברתית', שיכון ובניה, ירושלים 1972, עמ' 2.

37. כהנוביץ', סקירה על פעולות מפעל-הנגב, ביולי 1951, 21 באוגוסט 1951, עמ' 6-7, א"ט.

ההתיישבות הכפרית נתפסה כמתאימה ביותר לפיתוח הנגב, ולכן לא התפנו לעסוק, עד שלהי שנת 1951, בהקמת מרכזים עירוניים אזוריים, וגם לא בייסודה של עיר מרכזית לנגב, כפי ששורטט במפות התכנון של האגף. מרכזים מתוכננים ליד ראס-זוּיִרָה, ביר-משאש וראס-רמאן נותרו בינתיים על המפה בלבד. התפרוסת הגיאוגרפית של היישובים החקלאיים החדשים בנגב, שאמורה הייתה לשרת את פיזור האוכלוסייה, כללה אפוא את הנגב המערבי, מספר שטחים דרומית לבאר-שבע, את הנגב הצפוני ושטחים הנמצאים מזרחית וצפון-מזרחית לבאר-שבע.³⁸

ייצור מזון טרי

העלייה ההמונית וניתוק השוק הישראלי ממקורות האספקה היבשתיים של מזון בארצות השכנות יצרו ביקוש מידי למזון טרי, שלא הייתה אז דרך לייבא אותו, כמו ירקות, פירות, חלב ומוצריו. הרחבת היקף ייצורם חייבה פיתוח חקלאי נרחב והגדלת מספר העובדים בחקלאות. ראשי מפעל-הנגב נרתמו להשגת מטרה זו, ובשל לוח הזמנים הצפוף ניתנו הוראות לגדל גם מוצרי חקלאות שלא נבדקה התאמתם לתנאי הנגב.

בשנת 1943, עת הוקמו המצפים, התכוונו ראשי היישוב לתקופת נסיונות ארוכה של עשר שנים, שבה ייאספו נתונים, לפני ההכרעה על צורת ההתיישבות בנגב. לאחר קום המדינה נתפס הנגב כאזור הנוזק להתיישבות מזוהרת, שבמהלכה יתבצעו הנסיונות החקלאיים ויפתרו השאלות האגרוטכניות הייחודיות למדבר.³⁹ על אף הדו"חות הזהירים ששיגרו כהנוביץ' וחבריו למשרדים ולמוסדות המיישבים, המשיכו ראשי המדינה בקיץ 1949 לשרטט תוכניות ענק להתיישבות בנגב. היה פער גדול, שהלך והעמיק, בין המציאות של קשיי ההתיישבות בנגב לבין הכרזותיו של ל' אשכול בוועידה החקלאית השביעית על הקמת אלפי כפרים, מתוכם מאות בנגב,⁴⁰ ותוכניתו היומרבית של זאב צור, ממעצבי תוכניות ההתיישבות של הקיבוץ המאוחד, שצפתה הקמת 120 נקודות חקלאיות בנגב,⁴¹ כמו גם קריאתו הנרגשת של בן-גוריון לבני ההתיישבות הוותיקה להתגייס כאלפיהם למען מפעל-הנגב.⁴² גם מאמרו המפורסם של י' ויץ, שהסבירו את מדיניות מפעל-הנגב, וביקורתו הנוקבת על התוכניות הגדולות של חיים גבתי לא שכנעו את המנהיגים למעט בהכרזותיהם בכל הנוגע למספר הנקודות החדשות בנגב.

38. ש' רייכמן ומ' יהודאי, פרקים בתולדות התיכנון הפיסי בישראל, עמ' 72-79.
39. ח' פורת, 'תכניות וביצוע של ניסיונות חקלאיים בשלושת המצפים בנגב והשפעת תנאי המדבר והחקלאות הכדונית עליהם, 1943-1946' אופקים בגאוגרפיה, 33-34 (1992), עמ' 29-42; השווה: א' הוכמן ואחרים, 'הערבה - רגם פיתוח של איזור צחיח בתנאי אי-ודאות', בתוך: א' רוזנמן (עורך), התיישבות ופיתוח אזורי, ירושלים 1984, עמ' 186-187.
40. י' שפירא, לוי אשכול: במעלות השליחות, רמת-גן 1969, עמ' 108-109.
41. ז' צור, 'קווי תכנית לפיתוח הארץ', מכפנים, יד, חוב' א' (אוגוסט 1949), עמ' 6.
42. ד' בן-גוריון, חזון ודרך, א, תל-אביב 1962, עמ' 267.

בקרב משוחררי מלחמת העצמאות ששירתו בנגב התפתח רעיון של הקמת יישוב רועים, במנותק מגושי ההתיישבות בנגב הצפוני והמערבי. ראשי מפעל-הנגב ראו בו צורת יישוב נוספת היכולה לתרום לייצור מזון. היה ברור להם, כי התיישבות כזו לא תהיה יישוב חקלאי רווחי עקב המחסור במים ובקרקע. עם זאת, כשפנתה קבוצת חיילים באוקטובר 1949 וביקשה להקים חווה לגידול בקר בעין-שֶׁהֶבִּיָה, כ־30 ק"מ דרומה לביר-עסלוג', תמכו ראשי מפעל-הנגב ברעיון וביקשו לחבר אותו עם הצורך בהקמת מצפה באזור, שיבחן את תנאי האקלים, את זרימות מים-הנגר ואת הקרקע. כיוון חשיבה זה הוכיח כי ראשי מפעל-הנגב לא הסתפקו בתוכניות הארציות וחיפשו דרכים להגביר את הייצור באזור באמצעות מחקר מקומי.⁴³

עקב חשיבותן של החיטה והשעורה כמזון בסיסי הקפידו במפעל-הנגב לקדם תוכניות מזרע וחריש, כדי לזרז את קבלת היבול. לקראת שנת תש"י תוכננו שטחי המזרע הבאים: 61,000 דונם תבואת חורף, 23,000 דונם תבואת קיץ ו־57,500 דונם קרָב שחור. כך, למספר רב של משקים, הוקצו שטחי קרקע לגידול חיטה בהשקיה. אמת, המדינה הצעירה נזקקה גם בשנים הבאות ליבוא גרעינים מארצות-הברית, אך הכמויות הגדולות והולכות של מזון זה שגודלו בנגב תרמו להקטנת היבוא וליצירת מלאי מקומי לשעת חירום.

במהלך גידול הירקות התברר שהנגב הצפוני מתאים לגידול ירקות, ובמיוחד עגבניות, מלפפונים, גזר וסלק. יתרה מזו, בגלל התנאים המיוחדים ניתן לשווק מהנגב ירקות בחודשים ספטמבר-דצמבר, דבר שאינו אפשרי מאזורי גידול אחרים. נזרעו כ־500 דונם, אך עדיין עמדו בעיות בפני מגדלי הירקות, כמו אי-ודאות באשר לצריכת המים, בלימת השתלטות העשבים השוטים (היבלית) על הגידולים בהשקיה ועוד. על סמך תוצאות הנסיונות שבוצעו במצפים החל משנת 1943, הוחל בנטיעת עצים כשוברי-רוח וכעוצרי סחף-חולות, ולכן הוחלט להרחיב את שטחי הייעור בנגב לעשרות אלפי דונם, תוך מתן ימי תעסוקה למתיישבים החדשים.⁴⁴

חודשי האביב של שנת 1949 נוצלו לעבודות ייעור, להרחבת שטחי הירקות ולהכנת תשתית לנקודות חדשות. בשטחי הדיונות בין ח'זלה לרביבים ניטעו מאות אלפי עצי אורן, במגמה לעצור את נדידת החולות שנגרמה מסחף הרוח. כן ניטעו חורשות אקליפטוסים ואורנים כשוברי-רוח סביב לשטחי המטע הצעירים. באזור צאלים התמודדו מדריכי מפעל-הנגב עם בעיית העשבים השוטים, שמנעה השגת יבולים. המדריכים הציעו למתיישבי צאלים להרחיב את שטח גידול הירקות, בהתאם להוראות תכנוניות שקיבלו מירושלים. הוחל בשיקום הדרכים בנגב, בנטיעת שדרות אקליפטוסים לאורכן ובקביעת אתרים לנקודות החדשות בנגב.⁴⁵

43. כהנוביץ' לראשי הקק"ל והסוכנות, 27 באוקטובר 1949, אצ"מ 5/18145 KKL.

44. שם, עמ' 3-11.

45. דו"ח ז' מייטס על עבודות הייעור, 17 באפריל 1949, את"ה, חטיבה IV-235, תיק 2180

(2); דו"ח קיבוץ צאלים, אפריל 1949, את"ה, חטיבה IV-235, תיק 1751 (1); ר' ויץ

למפעל-הנגב, 4 באפריל 1949, אצ"מ S 15/9586(1).

בקיץ 1951 דיווח מ' כהנוביץ' על הישגיהם החקלאיים של המושבים והקיבוצים. מאות טונות של תפוחי אדמה, בצל, עגבניות וירקות אחרים שוקו ליתנובה; המשתלות סיפקו את הצריכה בנגב ואף שיוקו גפנים לאזורי הדרום; רפתות רבות הורחבו, והוחל במכירת בקר לבשר; ענף העופות והביצים אף הוא הגיע להישגים, ושיוק את תוצרתו ברחבי הארץ. כך החלה ב-1951 ההתיישבות החדשה להצטרף למעגל הייצור הכללי במדינה. בשנה זו הוכנסו ליישובים לראשונה בעלי-חיים וציוד חקלאי מתקדם, הונחו רשתות השקיה על שטחים נרחבים והוחל בנטיעת מטעים מסחריים.⁴⁶

על אף ההצלחות בתחום גידול הירקות ופיתוח שטחי הפלחה, היה קצב ייצור המזון הטרי בנגב, בהשוואה לציפיות המתכננים, נמוך למדי. הסיבה לכך הייתה שמרביתם לא הביאו בחשבון שפיתוח משאבי היסוד, ובעיקר המים, יתעכב בשל קשיים טכנולוגיים ובשל מחסור בתקציב. יתר על כן, המתכננים סברו שיש להקים משק חקלאי אוטארכי, המספק את תצרוכת הסוכר, הגרעינים, השמנים והטבק, וזאת ללא בחינה אגרוטכנית וכלכלית מספקת.

משימות דחופות – תעסוקה ודיור למשפחת העולה

מציאת מקורות תעסוקה לעולים החדשים הייתה משימה רבת חשיבות בעיני משרדי הממשלה שטיפלו בעולים. לגבי הנגב הניחו ראשי המשרדים, שבקיבוצים ימצא פתרון לשאלת התעסוקה, ושרוב העולים יעברו בתוך שנה-שנתיים ממעמד של מקבלי תמיכה למעמד של יישוב חקלאי הנושא את עצמו. לגבי המושבים החשש היה, כי בהסתיים שלב בניית המושב, יעמדו ראשי המשפחות בחוסר מעש, וגלי עזיבה עלולים לחבל ביציבות היישוב. בראשית החורף של 1950 התקיימה בבאר-שבע פגישה בין נציגי המתיישבים לבין ראשי המדינה וביניהם בן-גוריון, לי אשכול ואחרים. המתיישבים הוותיקים והחדשים תבעו, בעידוד נציגי מפעל-הנגב, את קידום הבנייה ופיתוח מקורות פרנסה. בן-גוריון הבטיח למתיישבים את סיוע הצבא לפתרון בעיות הביטחון, ואשכול הציג בפני הנוכחים את תוכניות מפעל-הנגב. לדבריו, הוקמו עד היום 30 יישובים, וההשקעה ביישובים ובמפעלי המים הגיעה לכדי 2.5 מיליון ל"י. במהלך 1950, הודיע אשכול, יוקמו בנגב כ-24 יישובים חדשים. אך משתתפי הפגישה לא שוכנעו כי נעשה די עבורם בתחום הדיור והתעסוקה בנגב.⁴⁷ מפעל-הנגב נטל על עצמו את ביצוע אספקת המים ליישובים באזור באר-שבע. עובדי מפעל-הנגב קיוו כי פריסת הקווים, בניית בריכות המים והתקנת קווי-הסעף יספקו תעסוקה למתיישבים, שלא לדבר על קידום האפשרות של עיבוד גני ירק ומטעים שהמתינו למים. ואכן כמויות המים שהוזרמו מאזור גיר-עם אפשרו נטיעת

46. כהנוביץ', סקירה על פעולות מפעל-הנגב ביולי 1951, 21 באוגוסט 1951, א"ט.

47. דו"ח מפגישת ראש הממשלה עם נציגי היישובים ומפעל-הנגב בבאר-שבע, 3 בפברואר 1950, אצ"מ 5/18145.KKL.

400 דונם מטעי פרי בעשרה מיישובי הנגב.⁴⁸ מומחי מפעל-הנגב ידעו, כי דווקא הענף המרכזי והחשוב של יישובי הנגב – ענף הפלחה – אינו מספק תעסוקה המונית לעולים, אך עשו הכל כדי לפתחו ולהרחיבו, במגמה לספק למדינה את אחד ממוצרי המזון הבסיסיים ביותר. משום כך תבעו לצמצם את נסיונות ההשקיה בגידולי השלחין ולרכו את המאמץ והתקציב בנסיונות לגידול פלחה.⁴⁹

במאי 1950 עיבד י' ויץ תוכנית לניצול המים בנגב ועיקרה – נסיעת עצי פרי והשקייתם בשיטה המאפשרת שימור המים בקרקע. מים אלה יישמרו תודות לתכונות המיוחדות לקרקעות הנגב, והיבולים שיושגו יהיו גבוהים מיבולי מרכז הארץ וצפונה. בהתלהבותו כי רבה תבע ויץ להפסיק כל התיישבות חדשה ברחבי הארץ ולהמשיך בפעולת ההתיישבות בנגב בלבד. תחנת הנסיונות שקמה בגילת אמורה הייתה לבסס את טענתו של ויץ ולחקור את התועלת החקלאית שניתן להפיק בשל תכונתה של קרקע הלס שבנגב לשמר את הרטיבות לאורך זמן. מגמת החוקרים בתחנת הנסיונות הייתה להסביר את התופעה הזו שנצפתה, על סמך הניסיון המעשי שצברו מדריכי מפעל-הנגב בשטח.⁵⁰ מדור תכנון המשק של הסוכנות, שמומחיו בחנו את תוצאות הנסיונות החקלאיים, קיבל לבסוף את תוכניתו של ויץ ומסר כי בהסתמך על צילומי אוויר נקבע שכל יישוב בנגב יקבל כ-4,000 דונם, על יסוד ההנחה 'שהפיתוח החקלאי של האיזור יהיה במגמה של הקמת משק שלחין על יסוד מי השקאה שיובאו מבחוץ'.⁵¹

כדומה למוסד מיישב אחר, נתבע מפעל-הנגב לתרום את חלקו במתן תעסוקה לעולים חדשים. בהקשר זה נבדקה שנית האפשרות להקמת כפרי-עבודה בנגב.⁵² כהנוביץ' סבר שרצוי למקם את כפרי-העבודה או המעברה שתקום בנגב המערבי בלבו של שטח נטוש, הנטוע אלפי דונם שקדים. הוא הניח שעיקר תעסוקת העולים עד בניין המושב תבוסס על אחזקת מטעים אלו. האלוף משה דיין המליץ לבצע מפעל זההן מבחינה חקלאית והן מבחינה בטחונית. השניים קבעו כי ניתן להקים באתר

48. סקירה על פעולות מפעל-הנגב, 1 במארס 1950, אצ"מ 15/4168; פרוטוקול משיבת חבר העובדים של מפעל-הנגב, 6 במארס ו-13 במארס 1950, אצ"מ 5/18145. KKL. ראוי לציין כי בשנים 1950-1951 היה מספר הבלתי מועסקים בכל הארץ כ-50,000 נפש בשנה, ורק כמה אלפים מביניהם הועסקו בעבודה יזומה, וראה: ד' פטינקין, המשק הישראלי בעשור הראשון, ירושלים 1960, עמ' 32.

49. פרוטוקול משיבת חבר העובדים של מפעל-הנגב, 10 באפריל 1950, אצ"מ KKL 5/18145.

50. ישיבת מחלקת ההתיישבות עם י' ויץ, 4 במאי 1950, אצ"מ KKL 5/18145; פרוטוקול משיבת חבר העובדים של מפעל-הנגב, 9 במאי 1950, שם; י' ויץ, 'דרכי התנחלותנו' (תזכיר שהוגש לוועדת ההנהלות: שר האוצר, נציג מהנהלת הקק"ל ונציגים מהסוכנות ומהמרכז החקלאי), הפועל הצעיר, 39 (27 ביוני 1950), עמ' 4-5.

51. ד"ר ה' וייצמן מהמדור לתכנון המשק לוויץ, 29 במאי 1950, אצ"מ S 15/8770.

52. סקירה על פעולות מפעל-הנגב, 13 באפריל 1950, אצ"מ 15/4168; S: על כפרי-העבודה: ד' פלונשטיין וא' שחר, 'תגיאוגרפיה של המעברות', עידן 8: עולים ומעברות, עמ' 91.

'מבטחים' יישוב של 100 משפחות, שיתבסס על טיפוח מטעי השקדים. כהנוביץ' ויץ ראו בהקמת כפר-העבודה בסיס להתיישבות קבע באזור, ואילו בסוכנות חששו מצעד חפז, העלול להתגלות כתוכנית ללא בסיס תקציבי-חקלאי. לעומת זאת, במחלקה להתיישבות ביקשו פתרון לשאלת ההתיישבות באמצעות הקמת 50 כפרי-פלחה בנגב הצפוני על מנת לעבד כ-250,000 דונם. ברם ראשי מפעל-הנגב ידעו, כי כדי ליישם תוכנית זו יש להעביר לנגב חקלאים מיומנים, אשר עדיין לא נמצאו בקרב העולים, וציוד אגרוטכני משוכלל שתקציב ענק נדרש עבורו, ולכן העדיפו להמתין לתוצאות הקמת כפרי-העבודה.⁵³

על אף ההתקדמות באיתור היישובים ובהכנתם, עדיין היה המצב בקיץ 1951 רחוק מלהשביע רצון. פעילותו של מפעל-הנגב בתחום אספקת הדירור והתעסוקה לעולים עדיין לא הושלמה. אמנם בקיבוצים הוטב מעט המצב, וברובם הושלמה תוכנית הבניין, אך במושבים התנהלה הבנייה בעצלתיים. מחסור בכוחות מקצועיים וקשיי אספקת החומרים האטו את קצב הבנייה. שיעור המועסקים בבניית בתי המושבים הגיע ל-40% בלבד ושיעור הבלתי מועסקים במושבים, על אף שהצמצם מאוד, נע עדיין בין 25 ל-30 אחוז.⁵⁴

זכור, ביקשו התוכניות הארציות להעסיק כרבע מהאוכלוסייה בחקלאות, מתוך מחשבה שזו תעסוקה פרודוקטיבית המשרתת את הכלכלה הארצית. עם זאת הבינו ראשי מפעל-הנגב, כי על אף הנסיונות להקים תשתית חקלאית עבור משקי הנגב, עדיין רבה האבטלה. בקרב העובדים צצו אפוא רעיונות חדשים, שנועדו לספק תעסוקה נוספת, כמו הקמת תעשייה זעירה ומתן שירותים חקלאיים בתחומי המושבים. רעיונות אלו קרמו עור וגידים במחצית השנייה של שנות התמישים עם הקמת עיירות הפיתוח.⁵⁵

מדיניות קרקעית ותכנון חקלאי

שטח הקרקע הניתן לעיבוד ולהשקיה בנגב, גם לאחר שנטשוה הבדווים, היה מוגבל. עקב זאת סברו המתכננים, כי אם המדינה מעוניינת בהקמת מאות נקודות חקלאיות ובקליטת מאות אלפי חקלאים, ניתן יהיה לעשות זאת רק באמצעות חקלאות אינטנסיבית, המאפשרת ליחידת קרקע מוערית לפרנס משפחת מתיישבים ברמת חיים

53. ר' ויץ לאשכול, הקמת כפרי פלחה, 24 ביולי 1950, אצ"מ S 15/9603; ראה גם סיור אשכול בתפרח, גילת וקיבוצי הנגב, 23 ביולי 1950, אצ"מ S 15/8770.

54. כהנוביץ', סקירה על פעולות מפעל-הנגב ביולי 1951, 21 באוגוסט 1951, עמ' 3-8, א"ט.

55. על עיירות הפיתוח בנגב ונסיבות הקמתן ראה: ש' קרקובר, 'התפתחותן של עיירות הפיתוח בצפון הנגב', ארץ הנגב, ב, עמ' 596-601; ש' לבני, 'ירוחם דימונה ומיצפה רמון - ערי פיתוח ברמת-הנגב המרכזית', שם, עמ' 588-591; א' אפרת, עיירות הפיתוח בישראל, עבר או עתיד?, עמ' 64-73; א' ברוצקוס, 'תכנון הנגב והקמת עיירות הפיתוח', עמ' 157-166.

מתקבלת על הדעת. תפיסה זו התאימה למעצבי המדיניות הקרקעית בשנים אלה, שקבעו כי יש להבטיח את השימוש המועיל והבריא של הקרקע בהתאם למדיניות הפיתוח הכללית של המדינה.⁵⁶

מתכנני ההתיישבות בנגב הציעו אפוא בשלהי 1949 להקים רשת יישובים המבוססים על משק מעורב, על השקיית רוב שטחי הקרקע ועל תפרוסת גיאוגרפית ותכנון פסי המזכירים במידה רבה את דגמי ההתיישבות הוותיקים בעמק ובגליל. אך כהנוביץ' וחבר העובדים הסיקו, לאחר נסיונות השיקום בקיבוצים והקמת מושבי העולים הראשונים, כי התכנון החקלאי והפיסי של הנקודות בנגב חייב להשתנות בהתאם לקרקע, לאקלים, לתנאי הביטחון ולרקע החקלאי-חברתי של המתיישבים. ואכן, הצעות תכנון חדשות הועברו ממפעל-הנגב למחלקות התכנון של הסוכנות ומשרד החקלאות, אך התקבלו שם בתחילה באי-הבנה. עימות ראשון נוצר כשמדריכי מפעל-הנגב ביקשו לשנות את המפתח לחלוקת קרקע הראויה לעיבוד הנמסרת למתיישב. המדיניות של חלוקת הקרקע הניתנת לעיבוד בנגב הצפוני, ששטחה כ- 900,000 דונם, כוונה על ידי המחלקה להתיישבות של הסוכנות ומשרד החקלאות. רענן ויץ, שריכוז את צוותי התכנון במחלקה להתיישבות של הסוכנות, קבע כי משק השלחין, שיתבסס על מים יקרים ויעובד בשיטה אינסטיביטית, לא יוכל לקבל יותר מ-25 דונם ליחידה. הוא הסכים כי בשלב הראשון אכן יודקו המתיישבים ליחידת קרקע זמנית נוספת על-מנת להבטיח את הכנסתם, אך שטח זה לא יהיה קבוע והוא יצומצם למינימום בעתיד. מסקנתו הייתה, כי משבצת הקרקע הכוללת ליישוב בנגב אמורה לכלול כ-2,500-2,800 דונם.

במפעל-הנגב לא קיבלו הערבה זו כלל וכלל. לטענת מ' סלמון, יחידת העיבוד עבור מתיישב בנגב שתאפשר לו רווחיות ורמת חיים הוגנת חייבת להיות 40 דונם. מכאן שעל יישוב בנגב, שיש בו 100 יחידות משק, לכלול 4,000 דונם משבצת קרקע לעיבוד קבוע, ועוד 4,000 דונם משבצת קרקע לעיבוד זמני. על פי חלוקה זו, סבר מ' סלמון, ניתן יהיה, לאחר אספקת המים הדרושים, להקים באזור עוד 40-45 יישובים הנושאים את עצמם מבחינה כלכלית. לטענה שהושמעה כלפי מפעל-הנגב, כי בחלוקה מעין זו תהיה הקרקע במושבים החדשים מונחת ללא שימוש, בשל מחסור בכוח אדם מיומן ובכלים חקלאיים חדישים, השיב סלמון כי בשנים הראשונות, עד שילמדו העולים החדשים לעבד את שטחי הקרקע הגדולים, יעובדו האדמות בידי הקיבוצים השכנים או בידי חברות קבלניות מיוחדות שיקומו לצורך זה. בדרך זו ביקשו ראשי מפעל-הנגב לא לקפח את המושבים בהשוואה לקיבוצים בכל הקשור לחלוקת משבצות הקרקע.⁵⁷

56. על המדיניות הקרקעית בראשית המדינה ראה בהרחבה אצל רות קרק, 'ניצני עיזוב רשויות, ומדיניות הקרקע הממלכתית במדינת ישראל (חלק א)', קרקע, 36 (יוני 1993), עמ' 31-44; 'מדינת ישראל בחומש הראשון - תיכנון שיכון וקרקע: תפיסות ויצירת מסגרות ממשלתיות'; מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים, 39 (תשנ"ד), עמ' 76-82.

57. סלמון, הערות לתכנון חלוקת הקרקע בנגב, 9 ביוני 1950, אצ"מ S 15/8770; ר' ויץ למפעל-הנגב, 3 ביולי 1950, שם; מפעל-הנגב, מפקד אוכלוסין של משקי הנגב, 15 ביולי

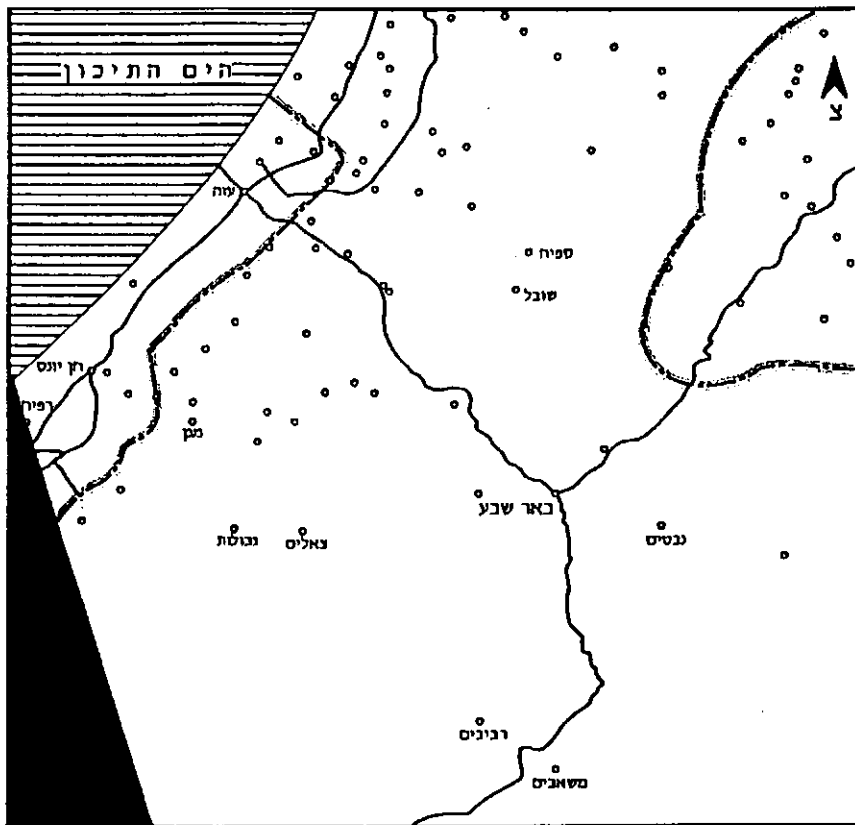
בהנחה שהמחלקה להתיישבות ומשרד החקלאות יקבלו את עקרון חלוקת משבצות הקרקע כפי שהוצע במפעל-הנגב, פנו כהנוביץ' וטלמון לאגף תכנון המשק בסוכנות בבקשה להתאים את העיקרון לשטחי הנגב השונים; כלומר, לחלק את השטח שבטיפול מפעל-הנגב לשניים: האחד, אזור הנגב הדרומי, הכולל את גבולות, חצרים, רביבים, קיבוץ ט"ו (גיריס) וצאלים, אשר בו, בשל המחסור במשקעים, אין ביטחון בהשגת יבול רווחי בשטחי הפלחה-בעל. למשקים אלה יש לאפשר לעבד משבצות קרקע נוספות באזור גיר'עם, עד שתועבר לשרותיהם כמות המים הדרושה לפיתוח ענף הפלחה במלואו; והשני, אזור הנגב הצפוני, המשתרע צפונה לקו מגן-משמר-הנגב, שבו ניתן לגדל גידולי פלחה-בעל באופן רווחי. למשקים אלה יש לאפשר לעבד משבצות קרקע גדולות מהמוסכם, מתוך הנחה שבעתיד הם ימסרו קרקעות אלו ליישובים החדשים שיקומו בסמוך אליהם.⁵⁶

תביעת מפעל-הנגב לסיוע ממשלתי בעיבוד מאות אלפי הדונם בנגב השתתה. על אף טענתו של אהרון ציולינג, שר החקלאות בממשלה הזמנית מטעם מפ"ם, כי בסיוע מפעל-הנגב ניתן לעבד בנגב מאות אלפי דונם, היססה הממשלה לאשר תקציבים לעיבוד שטחים שעתיים החקלאי לא היה ברור. נציגי מפעל-הנגב המשיכו לתבוע תקציבים וכוח אדם כדי להגדיל את שטחי הפלחה ולתרום לכלכלת המדינה. ואכן עם סיום עונת הקיץ ולקראת שנת העיבוד של 1951, הציג ראובן אלוני, הממונה מטעם משרד החקלאות על הקרקעות הנטושות, תוכנית חדשה לעיבוד קרקעות הנגב בשילוב עם מפעל-הנגב. כך נקבע כי בשלב הראשון יעובדו 500,000 דונם בסיוע 200 טריקטורים שיובאו מהצפון. שנה לאחר מכן, לקראת עונת 1952, תוכנן לעבד כחצי מיליון דונם נוספים מהקרקעות הנטושות, כולן דרומה מ'כביש הרעב'.

כאשר עוסקים בקרקעות הנטושות של הפלאחים והבדווים בנגב, ראוי שתיבדק השאלה, אם ההתיישבות החדשה עיבדה שטחים חדשים והפיקה מהם תוצרת העולה בהרבה על זו שייצרו קודם לכן החקלאים המקומיים, או שהיא 'ירשה' את קרקעות הבדווים וקצרה יבול לא לה. על פי הערכות רוב החוקרים, השתרע שטח המחיה והנדודים של הבדווים בנגב על כ-2.6 מיליון דונם, אבל רק כ-900,000 דונם עובדו במחזור דו-שנתי ובהתאם לשנות הבצורת. הממציטים, וביניהם במשרד החקלאות, העריכו שהבדווים עיבדו בשטחי הנגב הצפוני כ-100,000 דונם בשנה בלבד. מפעל-הנגב הקים את יישוביו בעיקר בשטח שבטי התראבין ובשטחים הצפוניים של שבטי התיאה והעואזמה. במקביל התהוו כאן שני תהליכים: מצד אחד פינתה המדינה את שבטי הנגב הצפוני לשטח ה'סייג', מזרחית לבאר-שבע, ואילו על האדמות שננטשו עקב המלחמה, ושהתפנו עקב המעבר, הוקמו יישובים יהודיים חדשים. יבולי השעורה, החיטה, הסורגום, האבטיחים, מעט הפירות והשקדים שגידלו הבדווים

1950, אצ"מ KKL 5/18146; א' פרג, 'כוחו של הקיבוץ בתוך: נ' ביסטרצקי (עורך), קמה: ספר שנה של הקרן הקיימת לישראל לבעיות העם והארץ, ירושלים תשי"ז, עמ' 157.

58. טלמון לר' ויץ, חלוקת קרקע בנגב, 9 ביולי 1950, אצ"מ S 15/8770.

מפה 1: אזור פעולתו של מפעל הנגב
מקור: ישראל, גליון דרומי 1950 (ק"מ 1:500,000).

עד 1948 בשטחים אלו היו נמוכים למדי. כך, למשל, הגיע יבול הגרעינים בשנה רגילה ל-50-70 ק"ג לדונם. מפעל-הנגב, שסבר כי יבולי צפון הנגב אמורים להיות שווים ליבולי מרכז הארץ, השקיע רבות בפיתוח השטחים הנושנים בכל האזור לתריש עמוק שיוחד לגידולי הגרעינים, הוברת שדות, השקיה, שיקום מטעי השקדים ונטיעות חדשות. בתחילה אפשרו לעולים החדשים ולקיבוצים לאסוף מהיבול הנטוש עד שייבנו המושבים ועד שיוכשרו שדותיהם, ברם לא היה זה יבול שנועד למכירה וממילא לא היה לו דורש. עד עונת 1951 היה היבול הממוצע של שדות הפלחה בנגב בין 60-70 ק"ג לדונם, אך לאחר מספר עונות חקלאיות, שכללו שורת נסיונות,

- שילשו המתיישבים החדשים את יבולם.⁵⁹ ההנחות לתכנון החקלאי החדש, שהוסכם עליהן במפעל-הנגב, נתנו ביטוי לתפיסה התכנונית החדשה שהתגבשה במשרד החקלאות בעקבות הניסיון שהצטבר בשטח:
1. א. בנגב הצפוני (צפונה מקו משמר-הנגב-מגן), שם נותרה מרבית הקרקע הגטושה, ניתן לבסס פלחה רווחית.
 - ב. בנגב הדרומי (דרומה מהקו הנ"ל), משום מיעוט המשקעים ודלות הקרקע, השטח אינו ראוי לגידול פלחה אלא רק בסיוע השקיה.
 2. ליישובים בנגב הדרומי יש להקצות שטח רצוף וקבוע, הואיל והוא יעובד בהשקיה בלבד.
 3. ממכסת הקרקע של יישובי הנגב הצפוני תופרש מכסה לטובת היישובים החדשים.
 4. יחידת הקרקע בנגב הדרומי תהיה 4,000 דונם, כלומר 30 דונם ליחידת משק.
 5. במושבי העולים יש לנטוע מטע משותף, לצופף את בתי הכפר ולתת לכל מתיישב חלקת השקיה קטנה, לעיבוד בהשקיה ליד הבית. בקיבוצים יש הכרח לשפר את אמצעי ההתרעה והמיגון.⁶⁰

מושבי העולים – גישה תכנונית חדשה

הקמת המושבים הראשונים בנגב, ביסוסם והדרכתם הוכיחו את יכולתם של עובדי מפעל-הנגב להתאים ולשנות דפוסי יישוב ופיתוח בהתאם לתנאים האובייקטיביים. הללו ביקשו ליצור, מיד בשלב ההתיישבות, מקורות פרנסה עבור העולים המתיישבים, על-מנת לא לשוב לאווירת הבטלה ששררה לא פעם במעברות שמהן הגיעו העולים. כך למשל הציעו במפעל-הנגב, שהמתיישבים יבנו במו ידיהם את בתיהם, וכך תימצא תעסוקה עבורם כבר בשלב הראשון להיקלטותם. התכנון הפיסי של המושבים נעשה ברחובות, במדור תיפון-המשק של הסוכנות היהודית. לא פעם קרה שהתכנון על גבי המפות לא התאים לתוואי השטח, ועובדי מפעל-הנגב נאלצו לשנות את התכנון במקום, כדי לא לעצור את קצב

59. שר החקלאות אהרון ציזלינג, בתוך: מועצת ההסתדרות ס"ה (כ"ג-כ"ז אלול, 5-9 בספטמבר, 1950), תל-אביב 1951, עמ' 82; הנ"ל, 'דרכים לפיתוח ההתיישבות במדינת ישראל', קמה, עמ' 97; הנ"ל, 'אדמת ישראל לרשות פיתוח או למכירה', על המשמר, 26-27 בפברואר 1950; א' כנעני, האדמה והשמים: פרקי חיים, תל-אביב 1993, עמ' 106-105; ח' פורת, 'תוכניות וביצוע של ניסיונות חקלאים בשלושת המצפים בנגב', עמ' 33-32 G. Falah, *The Forgotten Palestinians: Arabs of the Negev, 1906-1986*, Nazareth 1989, pp. 23-37 (Arabic)

60. כהנוביץ', מפעל-הנגב, הנחות לתכנון חקלאי בנגב, 22 בספטמבר 1950, אצ"מ KKL 5/18146

הבנייה. התכנון מבית-מדרשה של רחובות פרס את בתי המושב במרחקים גדולים זה מזה, משום הצורך לתת לכל ראש משפחה 20 דונם ליד הבית. כך נתקבלה 'צורת מגבת', שמנעה תחושת צוותא וביטחון מהמתיישבים. במפעל-הנגב נוכחו בחיסרון תכנוני זה והעלו הצעות אחרות למבנה מכונס יותר, בדומה לדגם שעל פיו נבנו היישובים החקלאיים לפני המלחמה.⁶¹

בספטמבר 1950 הודיע כהנוביץ' למחלקה להתיישבות, כי התכנון הפיסי במושבים הנו לקוי. מפעל-הנגב מציע, שהמושב יתוכנן בשטח מרוכז, וששטחי השלחין יהיו נפרדים ומחוץ למגרשי הבנייה. מצב הביטחון בהווה ובעתיד, הוסיף כהנוביץ', לא ירשה פיזור הכפר דוגמת תפרח או גילת. במגמה למנוע שגיאה זו בעתיד, ביקש כהנוביץ' לתת הוראת שינוי בתכנון הפיסי לגבי תכנון מושבי המוחקרות (ברוש, תדהר ותאשור) ומושבי השרשרת (גבעולים, מלילות, שיבולים ושרשרת). כדי לשוות יתר תוקף לטיעון, הדגישו במפעל-הנגב כי החלטה זו התקבלה לאחר דיון מקיף עם שלטונות הצבא.⁶²

ההצעה של מפעל-הנגב לשינוי תכנון המושבים ופסילת הדגם של תפרח וגילת עוררו סערת רוחות בקרב המוסדות המיישבים, ובמיוחד בקרב תנועת המושבים.⁶³ בהסבר להצעה נאמר, כי כל אדם אשר עוקב אחר תכנון יישובי העולים חייב לחשוב אם צורת הפיזור של המושב ברחובות ארוכים מוצדקת מבחינה בטחונית וחוסכת, כסענת מתכנני הסוכנות, הוצאות רבות בשל קיצור כבישי הגישה למשקן של המתיישב וקיצור קווי ההשקיה לשדותיו, הממוקמים בסמוך מאוד לביתו. אשכול, י' ויץ והרצפלה, בתמיכת הצבא, יצאו להצדקת ריכוז בנייני הכפר, ולו במחיר החוקת שתי חלקות נפרדות למשפחה, ואילו נציג תנועת המושבים, שחשש כי השינוי התכנוני יקל על אלה התובעים לקצץ את מכסות הקרקע למושבים, ואנשי המדור לתכנון בסוכנות, ובראשם ד"ר הרצל-גרא וייצמן, התנגדו לפיצול השטח ותבעו, בשם יעילות העיבוד החקלאי, להמשיך בתכנון הקיים. המתכננים לא חשו אפוא במצוקות המתיישבים והעדיפו תכנון לטוות ארוך, ולו במחיר תחושת ביטחון רעועה או הוצאות ניכרות בהקמת התשתית.

עימותים מעין אלה צמחו על רקע התפתחותו של מפעל-הנגב ממשדד המקבל הוראותיו מהנהלות הסוכנות והקק"ל, שישבו במרכז הארץ ושביקשו לשמור על אחדות בנהלי תכנון, תקצוב וביצוע, למשרד המלווה את החקלאי במושב ובקיבוץ, הבוחן את טיב התכנון היישובי והחקלאי בהשוואה לתנאי השטח והמציאות החברתית והנוטל על עצמו אחריות להתמודד על השקפותיו ולהתנגד להוראות הבאות מהמרכזים. כבר בשלהי 1949 ובמהלך 1950 שינה מ' סלמון את מפת הבינוי שהגיעה

61. ראה בהרחבה: ד' גרוסמן וי' כץ, 'דגמים של התיישבות כפרית בארץ-ישראל', מחקרים, יד, עמ' 175-185.

62. כהנוביץ' למחלקה להתיישבות, 25 בספטמבר 1950, אצ"מ KKL 5/18146.

63. צרור מסמכים של מפעל-הנגב, תכנון חקלאי במושבים, 29 בספטמבר 1950, שם.

מהמרכז והורה על העמדת בתי המושב בהתאם לפני השטח. מ' כהנוביץ' הציג בפני המחלקות המתקצבות דרישות הנובעות מייתודיות התנאים המדבריים וסירב להסכים לתקציבים שהוקצו והוזרמו מהמרכז. עובדי מפעל-הנגב נצמדו למתיישבים החרשים, ליוו אותם בעיסוקיהם ובחייהם יומם ולילה ועמדו על הפער שהתגלה לא פעם בין רצונם של ראשי הסוכנות והקק"ל להציג הישגים התיישבותיים חקלאיים מהירים לבין המחדלים שהתגלו בשטח כתוצאה ממחסור במים, בתקציב ובכוח אדם מיומן בחקלאות. במקביל פיצל לוי אשכול את המחלקה להתיישבות וביקש להקים במקומה רשת של 'חבלים אזוריים' עצמאיים בפעולתם ובעלי מחלקות גזבריות גפרדות. החבל, שהיה לארגון חקלאי־ישובי על בסיס טריטוריאלי, לא יכול היה להתקיים ללא תקצוב משלו. המעבר למבנה החבלים, שהיה איטי ומלווה בקשיים רבים, ביטל את המצב הקודם, שגובר של כל מושב היה נוסע בכל שבוע לירושלים ועומד בתור יום שלם כדי להגיע להסדר כספי מסוים.

באמצע שנות התמישים החלו חלק מהחבלים להתארגן, ואך טבעי היה כי מפעל-הנגב, שהיה כבר מאורגן קודם לכן על בסיס טריטוריאלי, יהפוך לחבל. במהלך שנת 1951 ושנת 1952 הורחב שטח טיפולו של חבל הנגב, והוא החל מסייע ליישובים נוספים באזור נתיבות ואשקלון. עתה, לאחר שקיבל סמכויות של חבל עצמאי, העמיק מפעל-הנגב את מעורבותו בתכנון ובביצוע כמשרד ביזורי, בעל סמכויות ותקציב בתחומו. הוראות חדשות שהגיעו מהמרכז, מפות קווי המים, הצעות לשיטות עיבוד וחריש, תכנון תשתית הכבישים - נבחנו במשרדי מפעל-הנגב על רקע הניסיון שנצבר בנגב ושונו כדי להתאימם לשטח. כך, למשל, בישיבה משותפת לנציגי מפעל-הנגב עם מדור התכנון ברחובות הדגישו טלמון וכהנוביץ' את סמכותם החדשה של עובדי מפעל-הנגב בכל הקשור לתכנון החקלאי: שיבוץ שטחי הנגב לא ייעשה יותר כ'הנחתה' מהמרכז, אלא בהתייעצות עם עובדי מפעל-הנגב; גבולות שטחי העיבוד ליישובים לא ייקבעו על גבי מפות במדור התכנון, אלא יסומנו לאחר סיורים בשטח ובהתחשב בטופוגרפיה של קרקעות הנגב; מפעל-הנגב יגיש את הצעתו להקמת 30 יישובים חדשים בשנת תשי"א, לאחר שיקבל את תוכנית ההשקיה ואת כמויות המים אשר יוקצו ליישובים אלה. עוד אמרו השניים, כי מפעל-הנגב הגיש ערעור בקשר לתכנון המושבים הקיימים והציע הצעות לתיקון, הואיל ולדעת ראשיו, לא הובאו בחשבון שטחים למטעים מרוכזים.⁶⁴

בעת הדיון במשרדי מפעל-הנגב באוגוסט 1951 שרסטו י' ויץ ומ' טלמון את הצעדים הנדרשים להמשך הטיפול בהתיישבות המושבית. בתום שנתיים מאז עליית המושב הראשון בנגב, אפשר היה, לדבריהם, לציין הישגים מסוימים ובצדם את הקשיים שעדיין יש להתגבר עליהם. מ' כהנוביץ' הסביר, שההצלחה המסוימת בגידול

64. פרוטוקול מישיבת חבר העובדים במפעל-הנגב, 4 באוקטובר 1950, אצ"מ; כהנוביץ' לד"ר ה' וייצמן, 9 באוקטובר 1950, אצ"מ S 15/8770; מ' טלמון, התיישבות העולים בנגב, עמ' 17, 26; כהנוביץ', הנחות לתכנון חקלאי בנגב, 22 בספטמבר 1950, אצ"מ KKL 5/18146.

ירקות גבעה מהתאמת השטחים לסוג גידול זה, והושגה הודות להדרכתם המסורה של מדריכי מפעל-הנגב.

ואכן יכול הירקות (תפוחי אדמה, בצל, שום) נמכר בהצלחה לשווקים בערי הארץ, וזאת למרות חילוקי הדעות בין המתיישבים שהעדיפו שיווק ישיר ותמורה כספית מידית במזומן, לבין מפעל-הנגב, שעמד על הצורך בשיווק מאורגן באמצעות 'תגובה'. דרך השיווק המאורגן קיבל אמנם החקלאי תמורה כספית קטנה יותר, בשל הוצאות האחסנה והשיווק, ברם נכללה בו התחייבות של 'תגובה' לקלוט את כל היבול ובכל זמן.

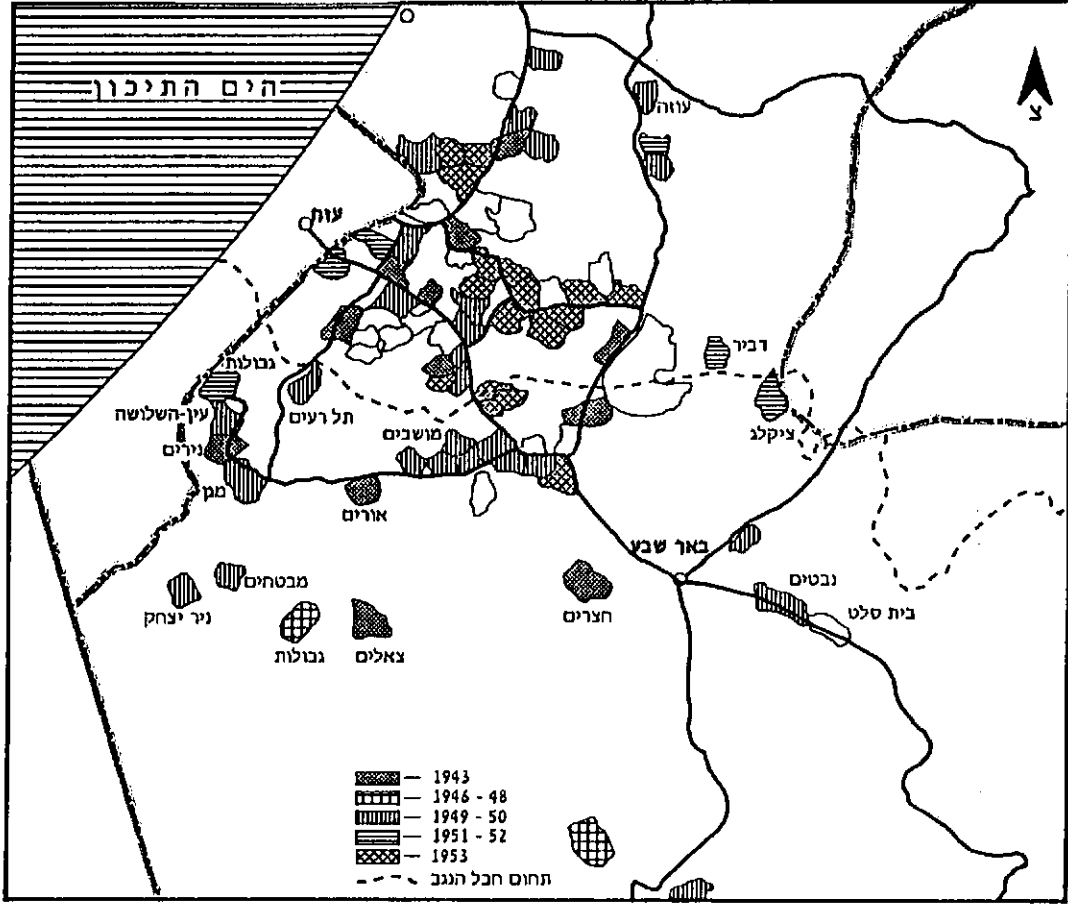
בעקבות מצב הביטחון ההולך ומתורפף החלה עויבה של משפחות למרכז הארץ, והפתרון שנדרש, לדעת עובדי מפעל-הנגב, היה שינוי תכנוני: הגדלת משבצת השלחין למשפחה והקמת ערים חקלאיות בנגב, שיוכלו לספק שירותים ברמה גאוה. על מפעל-הנגב לחפש שותפים להקמת עוד כפריי-פלחה, הוסיף 'ויץ', והבטיח להשיג תקציבים עבור הקמת תחנת הנסיונות. בדירקטוריון של הקק"ל קיבלו את תביעותיו של ויץ כאשר לחשיבות מפעל-הנגב, וההשתתפות הכספית של הקק"ל בייסודו של יישוב חדש בנגב גדלה והגיעה ל-50%.⁶⁵

סיכום

את פעילות מפעל-הנגב ניתן לחלק לשלוש תקופות משנה: בשנת 1949 מגמתו העיקרית הייתה שיקום היישובים שעמדו במצור הממושך בנגב ומתן סיוע חקלאי-תקציבי לפיתוחם; בשנת 1950, לאחר שעובדיו הציגו תוכנית עבודה מותאמת לתנאי הנגב, שהייתה שונה מזו שתוכננה במחלקות הסוכנות, קיבל המשרד סמכויות תכנון וביצוע והתנסה בהקמת צורות התיישבות חדשות שנועדו להגשים את מטרותיה המידיות של המדינה הצעירה; בשנת 1951, לאחר שהחלה בניית יישובי הקבע עבור הקיבוצים, והמושבים הראשונים נכנסו למהלך ייצור חקלאי, הציע מפעל-הנגב לשנות את התכנון הפיסי של המושבים ולכוון את התפרוסת הגיאוגרפית של הנקודות החדשות בנגב בהתאם לדרישות הצבא, ובתנאי שיימצא בקרקעות היישוב בסיס חקלאי להקמת נקודת קבע במקום.

השינוי התפקודי שחל במסגרות המיישבות - מעבר ממערך ריכוזי למבנה אזורי - בא לידי ביטוי לראשונה במפעל-הנגב. היחידות האזוריות שעסקו בהתיישבות קיבלו עקב כך סמכויות תכנון וביצוע נרחבות. המבנה החדש אפשר מגע קרוב יותר בין המתיישבים החקלאיים למוסדות המיישבים, ובכך מנע ניכור וטעויות רבות. בצורתו הראשונית שימש המבנה החדש דגם למבנים אזוריים נוספים, ששוכללו יותר מאוחר בידי אגף התכנון שליד משרד ראש הממשלה וכונו 'שיתוף כפרי-אזורי'. כך קמו בנגב, סמוך לעירייה נתיבות, שתי קבוצות של יישובים חקלאיים עם מרכזים משותפים: האחת כללה את המושבים ברוש, תדהר ותאשור, והשנייה כללה את

65. פרוטוקול מישיבה שהתקיימה במפעל-הנגב, 30 באוגוסט 1951, אצ"מ 5/18148.KKL.

מפה 2: יישובי חבל הנגב
 מקור: מדור תכנון המשק, נגב (ק"מ 1:300,000).

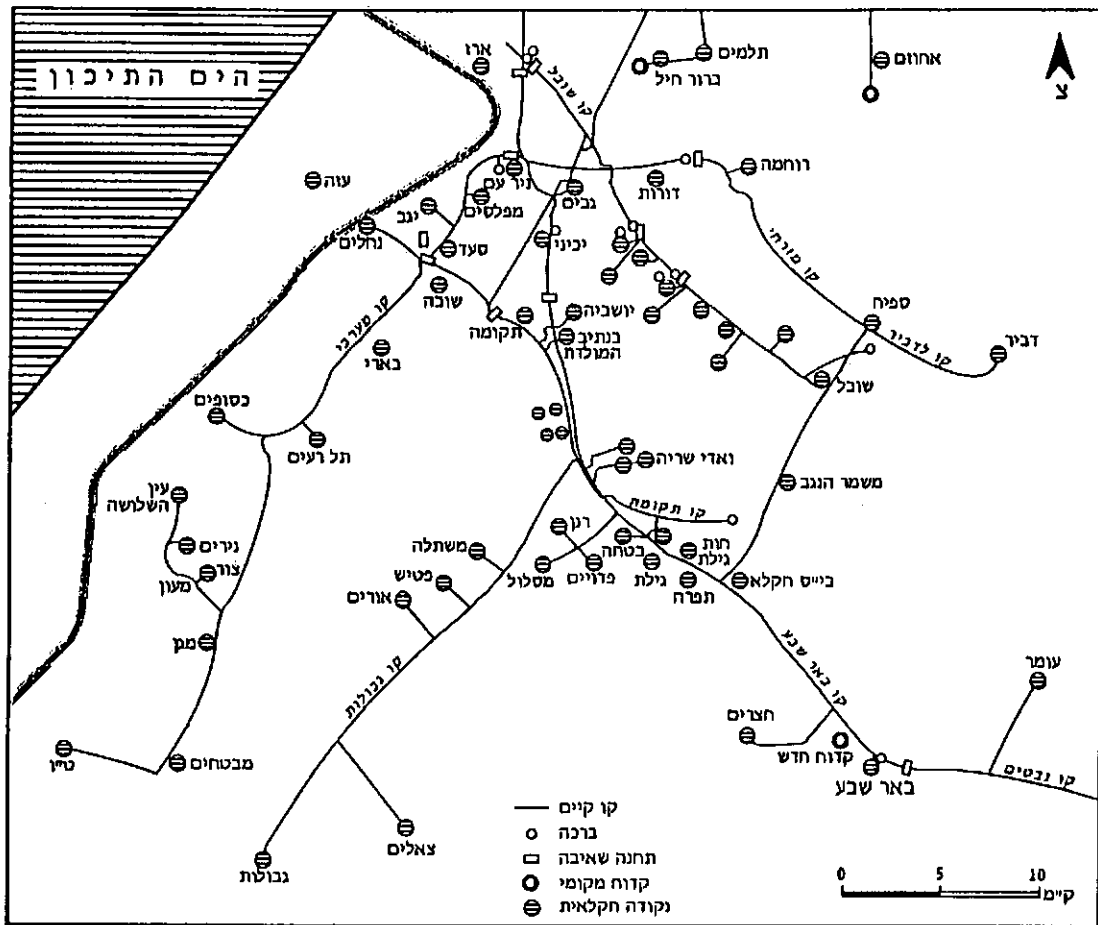
מושבי גוש השרשרת. לפיתוחו המלא הגיע רעיון זה עם הקמתה של ההתיישבות האזורית כחבל לכיש באמצע שנות החמישים.⁶⁶

מפעל-הנגב אמור היה להשתלב במשימותיה המידיות של המדינה בתחום פיזור האוכלוסייה והתיישבות לאורך הגבולות, ייצור מזון טרי, מתן דיור ותעסוקה לכל דורש ועיבוד הקרקעות הנטושות. תרומתו הייחודית של מפעל-הנגב לפיזור האוכלוסייה התבטאה בתכנון ובהקמה של מושבי עולים בנגב, וכן מספר צורות התיישבותיות חדשות (כפרי-פלחה, כפרי-שקדים ועוד), שבתיאום עם הצבא נועדו לעבות את הגבול. חלק מצורות אלה היו בסופו של דבר לנקודות קבע. במפעל-הנגב תפסו את עיקרון פיזור האוכלוסייה בדומה לקווי המדיניות שאימצה לה הממשלה, ופרסו את המושבים לאורך הגבול ובגושי התיישבות. על אף החידושים שהציעו ראשי מפעל-הנגב בארגון המרחבי, הם נשארו נאמנים להשקפה הכפרית (הרוחליסטית) שדגלה באוטונומיה מרבית של החברה הכפרית.

ראשי מפעל-הנגב, שדגלו באידיאולוגיה ששמה את הדגש על צורות של התיישבות כפרית שיתופית כדרך הרצויה וההולמת את יישוב הארץ והגשמת מטרת המדינה, שאפו לבסס את פיתוח האזור על חקלאות, על אף שהקושי לקיים חקלאות מדברית נראה כבלתי ניתן לפתרון. בשם אותה אידיאולוגיה הקצתה הממשלה משאבים כספיים כדי להוליך מים לאזור ולקיימו בכל מחיר כשטח פיתוח חקלאי. גם הערים שנועדו לקום באזור היו אמורות לשאת אופי כפרי על פי תפיסת ראשי מפעל-הנגב.⁶⁷ רק בשלהי שנות החמישים, לאחר שהיישובים בנגב התנסו בייסודה של חקלאות מדברית, התגבשו דפוסיים חדשים שהביאו לשינוי כשיטות העיבוד, ליצירת התארגנות קואופרטיבית ולייסוד צורות התיישבות חדשות שאינן חקלאיות מעיקרון.⁶⁸

את המתישבים החדשים שטסקו בייצור המזון הטרי בנגב הדריכו עובדי מפעל-הנגב בהתאם להיכרותם מקרוב את הקרקע והאקלים. גידולי גרעינים בקיבוצים וגידולי ירקות במושבים תרמו כבר לקראת 1951 לכלכלת ישראל. באותה שנה נמדדו תפוקות חקלאיות בנגב, דבר שלימד על הצלחת המשרד האזורי בהגשמת מטרה לאומית. במדינה כולה גדל הייצור החקלאי בשנת 1951 ב-20% ובשנת 1952 ב-10%. באותה שנה הגיע אף שטח העיבוד הקרקעי כמעט לשיאו.⁶⁹ כך לדוגמה, בנגב בלבד עובד בשלהי שנת 1951 שטח פלחה של למעלה מ-100,000 דונם, שהניב יכול ממוצע של 58 ק"ג חיטה ו-60 ק"ג שעורה לדונם.⁷⁰

66. והשווה א' רוקח, 'דרכו המקצועית של רענן ויץ', בתוך: א' רוזנמן (עורך), התיישבות ופיתוח אזורי, עמ' 12.
67. א' שחר וא' רזין, 'התפתחות מפת ההתיישבות בישראל, 1948-1982', בתוך: ש"נ אייזנשטדט, החברה הישראלית בתמורותיה, עמ' 213-215.
68. והשווה: ד' וינסראוב, 'מבנה חברתי, אידיאולוגיה ושינוי כלכלי', בתוך: א' רוזנמן (עורך), התיישבות ופיתוח אזורי, עמ' 82-83.
69. ח' ברקאי, ימי בראשית של המשק הישראלי, ירושלים, 1990, עמ' 44.
70. כהנוביץ, דין וחשבון על פעולות מפעל-הנגב לשנת תשי"א, 3 באפריל 1952, עמ' 19, א"ט.

מפה 3: חבל הנגב – קווי מקורות תשי"ד (1953/4)
מקור: מדור תכנון המשק, נגב.

מפעל-הנגב התאים החל מאמצע 1951, בשל הסמכויות והתקציב שקיבל כתכלת עצמאי, להגשמת המשימה של מתן דיור ותעסוקה לעולים. לאחר מחלוקות עם מספר מתכננים של הסוכנות היהודית, נבנו רבות מנקודות הקבע על פי המלצת עובדי מפעל-הנגב, שאף הכניסו שינויים רבים בתוכנית הבינוי הפיסי של המושבים. בניית בתי הדיירים במושבים סיפקה אמנם תעסוקה בשלב הקליטה, אבל עד שלהי שנות החמישים, על אף האלתורים שהציע מפעל-הנגב, נאלצו רבים מהמתיישבים למצוא את פרנסתם הדחוקה מחוץ לביתם.⁷¹

כבר בשלהי 1951 קבע כהנוביץ', כי במושבי העולים הפך 'אבק האדם ששכן במעברות' לחקלאי יוצר ומפרנס. בניגוד לדעתו של מזכיר המחלקה להתיישבות רענן ויץ, כי יש לעבור למשקים מתמחים הבנויים על ענף חקלאי אחד, הוסכם במפעל-הנגב כי על המשק המושבי בנגב לעבור לפסי המשק המעורב, שרק הוא יכול להוות ערובה כנגד בצורת או מכת טבע בלתי צפויה.⁷²

גחישותם של עובדי מפעל-הנגב, החשיבה המקורית לגבי תכנון חקלאי-ישובי באזור והקשר הקרוב והחסם שנוצר עם המתיישבים – כל אלה סייעו לעובדי מפעל-הנגב לשקם ולהחדש את חבל הנגב, אשר בשלהי שנת 1951 כלל כ-46 נקודות יישוב, מהן 23 קיבוצים, 21 מושבים, מושב שיתופי אחד והיאחזות אחת.⁷³ ההחבת שטחי הנסיונות החקלאיים והקמתן של תחנות הנסיונות בגילת ובמקומות נוספים היו הוכחה לנחישותו של מפעל-הנגב לבדוק הלכה למעשה, בכוחות עצמו ובאופן בלתי תלוי בתחנת הנסיונות ברחובות, את הגידולים המתאימים לקרקע הלס ולאקלים הסמי-מדברי. לממשלת ישראל התאפשר לראשונה לתכנן ולהורים אוכלוסייה מיישבת על פי יעדים מוסכמים ולהטיל על גורם ביזורי ליישם מדיניות זו. פיתוח החבל השתלב אם כן ב'מהפכה גיאוגרפית' שחלה בתחומי המדינה: כלומר, בשונה מהמצב ששרר עד 1948, הוסטה ההעדפה היישובית-חקלאית לעבר אזורי הספר.⁷⁴

71. על תפיסתן ועיבודן של קרקעות גטושות בנגב ראה: ח' פורת, 'תרומת התפיסה הגיאוגרפית-ישובית של בן-גוריון', עמ' 132-135; ז' ויוון, 'יחסי הישוב היהודי והבדווים בנגב', עבודת מ"א, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבוע 1990, עמ' 141-142; א' גולן, 'תפיסת קרקע ערבית על-ידי ישובים יהודים במלחמת העצמאות', קתדרה, 63 (ניסן תשנ"ב), עמ' 149-153; ז' קנו, בעיית הקרקע בסכסוך הלאומי בין יהודים וערבים (1917-1990), תל-אביב 1992, עמ' 79-80, 86; ע' בנוימן וע' מנצור, דיורי משנה: ערביי ישראל – מעמדם והמדיניות כלפיהם, ירושלים 1992, עמ' 157-171.

72. כהנוביץ', רין וחשבון על פעולות מפעל-הנגב לשנת תשי"א, באר-שבוע, 3 באפריל 1952, א"ס; ג' בן-נתן, 'מפעל הנגב', הפועל הצעיר, 30 (29 באפריל 1952), עמ' 22; א' גרנות, נתיבות ומפלסים, תל-אביב תשי"ב, עמ' 136; והשווה גם: א' אפרת, בין עם למולדתו, עמ' 84.

73. כהנוביץ', סיכום פעילות מפעל-הנגב תשי"א, ירושלים 1952, א"ס.

74. ע' גונן, 'תפרוסת האוכלוסיה במעבר מישוב למדינה', בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), המעבר מיישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות, חיפה 1991, עמ' 157-160.